

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARINDAN
XIX. SERİ — Sa. 4

MALAZGİRT ARMAĞANI

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1 9 7 2

ANADOLU SELÇUK MİMARİSİNDE AVCI KUŞLAR, TEK VE ÇİFT BAŞLI KARTAL

GÖNÜL ÖNEY

Çok stilize Anadolu Selçuk figür dünyasında avcı kuşlar, tek ve çift başlı kartal olarak tanımladığımız tasvirler de stilize örneklerdir. Arslandan sonra en yaygın figürlerdir. Avcı kuşlar genellikle daha önce bir yazımızda tanıtıldığı gibi avlanan avcı figürü ile birlikte canlandırılır¹. Burada üzerinde duracağımız avcı kuşları teşhis etmek ve kartaldan ayırmak imkânsızdır. Daha sonra açıklayacağımız Selçukların atalarından kalan eski geleneklerin ve geniş ölçüde şaman kültürünün etkileriyle kuş, avcı kuş ve özellikle tek ve çift başlı kartal tasvirleri çok yaygındır.

Bu kuşların kartal olmayıp başlarındaki kulaklar sebebiyle doğan olduğu da ileri sürülmektedir. Fakat doğanın da örneklerimizde görüldüğü gibi kulakları yoktur. Canlandırılanlar aslında tamamen hayali yaratıklardır. Bu figürlerin yaratılmasına yol açan kaynaklar, semboller hep kartaldan söz ettiklerinden mevcut tasvirlerden çoğunun kartal olduğu kanındayız.

Avcı kuş, kartal, çift başlı kartal tasvirleri en bol taş malzeme ile dolgun kabartma olarak işlenmiştir. Bunu çini, alçı, ahşap örnekler takibeder. Örnekler dinî ve sivil eserlerde yer alır. Burada tanıtacağımız tasvirler avcı ile birlikte görülmeyen, başka çeşitli sembollerle ilgili olarak verildiğini kabul ettiğimiz, kuş, avcı kuş veya kartal kavramlarından herhangi birini temsil edebilecek, bizi tasavvur, mitoloji dünyasına götüren örneklerdir. Çeşitli av kuşları, su kuşları ve tavusu burada ele almıyoruz.

I. KUŞ, AVCI KUŞLAR VE KARTAL

Cinsi belli olmayan, Türk mitolojisine göre kartal olması mümkün kuşlar, avcı kuşlar ve kartal oldukça yaygındır. Bir çok örneğin yapıda çift ve simetrik yerleştirilmesi, bazen karın karına veya sırt sırta canlandırılmış

¹ Öney, G. İran Selçukluları ile mukayeseli olarak Anadolu Selçuklularında atlı av sahneleri. *Mounted Hunting Scenes in Anatolian Seljuks in Comparison with Iranian Seljuks*. Anadolu IX. Ankara 1969. s. 121-159. Resim 1-37. Bu makalemizi baskıya verdikten sonra yayınlanan B. Ögel'in kitabında Türk'lerin kullandığı çeşitli avcı kuşlar konusunda bilgi vermektedir. B. Ögel. *Türk Mitolojisi I*. Ankara 1971 Selçuklu tarih ve Medeniyeti Enstitüsü yayını, S. 364-370

olmaları dikkati çeker. Böylece sanki çift başlı kartal yerine geçebilecek bir sistem sağlanmıştır.

Anadolu Selçuk kartallarında başlar genellikle profilden, gövde önden verilmiştir. Arabesk zemin üzerindeki kuşlar ise tam profilden işlenmiştir. Cinsi seçilmeyen bir çok örnekte kuşlar siluet halinde stilize canlandırılmış gövde, kuyruk ve kanatlarda tüyleri belli edecek bir kaç çizgi, gözler işlenmiştir. Kartal olarak tanımladıklarımızda başta sivri kulaklar, iri gözler, iri kıvrık gaga, bazen gaga altında bir sarkıntı görülür. Baş önden veya profildendir. Kanatlar iri ve açıktır. Pençeler iridir. Kuyruk çoğunlukla yelpaze biçimi dilimlidir. Çini örneklerde iri palmet yaprağı veya damla şeklinde kuyruklar dikkatimizi çeker, hayali yaratıklardır. Aşağıda örneklerde işaret edileceği gibi kartal ve kuşların çoğu yakınlarında yer alan arslan, av hayvanları, hükümdar, boğa gibi figürlerle birlikte sembolik anlamı olan bir kompozisyon meydana getirirler.

Aşağıda tek başlı kartal, avcı kuş, kuş örneklerini tanıtalım:

1 — *Diyarbakır Kalesinde Kartal ve Şahin Örnekleri (1088-1090):*

a) Diyarbakır Dış Kalesinde Gabriel'e göre XXX. burçta (Ulubadan burcunun kuzeyindeki ilk kulede) kitabenin tepesinde karşılıklı iki boğa, aralarındaki nişte bağdaş kurarak oturan insan figürü ve tepede (bugün harap) kartal kabartması yer alır². Kitabenin iki yanında birer arslan kabartması, ikinci satırı üzerinde de antilop, geyik gibi av hayvanları, kenarlarda şahinler sıralanır. Burada hükümdarı koruyucu kudret, kuvvet sembolü kartal ve arslan gibi sembolik yaratıklarla birlikte av sahnesi canlandırılmıştır³. İran Selçuklularında bu tarz av ve taht sahneleri birleşimi bol örnekler vardır.

b) Diyarbakır dış kalesinde Gabriel'e göre XL. kulede (Yedi kardeş burcunun güneyindeki ilk burç) kitabenin tepesinde birbirine doğru koşan iki at, aralarındaki çukur nişte bağdaş kurarak oturan insan figürü olduğunu tahmin ettiğimiz bir kabartma, üzerinde de çok harap durumda bir kartal figürü yer alır. Aynı burçta kitabenin üst sırası iki simetrik arslanla çevrilir. En alt satırın üzerinde ortada karşılıklı iki tavşan, satırın iki başında

² Van Berchem, M. — Strzygowski, J. *Amida*. Heidelberg 1910. s. 82-86. Ayrıca bak. Gabriel, A. *Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale*. Paris 1940. s. 164. Fig. 134. PL. LXVIII, 3. ve Öney, G. *Anadolu Selçuk Mimarisinde Boğa Kabartmaları*. *Bull Reliefs in Anatolian Seljuk Architecture*. *Belleten*. XXXIV, Ankara 1970. s. 83, 84. Öney, G. *Anadolu Selçuk Mimarisinde Arslan Figürü*. *Lion Figures in Anatolian Seljuk Architecture*. *Anadolu XIII*, Ankara 1971. s. 12, 13. Öney, G. atlı av sahneleri. s. 134, 135.

³ Bak dip notu 2 Öney, G.

da havaya kaldırdıkları ellerinde birer şahin tutan figür görülür⁴. Böylelikle yukarıda da işaret edildiği gibi koruyucu, kudret ve kuvvet sembolü kartal, arslan gibi figürler taht-hükümdar sahnesi, av sahnesi ile birlikte canlandırılmıştır⁵.

c) Diyarbakır kalesinin Batı tarafında, Urfa Kapıda, kitabenin tepesinde boğa başına basan bir kartal görülmektedir. Kitabenin iki yanında simetrik ejderler yer alır. Boğanın ağzında bir halka vardır.

Kabartmalar Karaarslan oğlu Artukoğlu Muhammet zamanında yapılmıştır (1183/84). Van Berchem'e göre burada Artukoğullarının İnanoğullarına galibiyeti belirtilmiştir⁶.

2 — *Konya Kalesinden Taş Üzerinde İki Kartal (1221) (Resim 1).*

Konya İnce Minareli Medrese müzesinde Env. 880 de kayıtlı mermer üzerinde yassı kabartma kartal figürleri görülür. Ölçüler 1.30×0.59 m. Kalınlık 0.24 m.dir. Üstü sivri kemerli ve hafif profilli blok taşta yer alan simetrik kartalların arasında neshî yazılı kitabe bulunur. Kitabede "Es Sultanî" yazılıdır. Kanatları açık kartallar cepheden, içeri dönük başlar profilden canlandırılmıştır. Kartalların bilhassa pençeleri büyük ve kuvvetlidir. Kuyruk yelpaze biçimindedir. Diğer detaylar belirtilmemiştir⁷. Bu kabartmanın eskiden Sultan kapılarından biri üzerinde bulunduğu sanılmaktadır.

3 — *Konya Kalesi Kapısından Tek Kartal (bugün yok 1221) (Resim 2).*

Eskiden Konya kalesi giriş kapısı üzerinde bulunup Léon de Laborde tarafından çizilen ve bugün mevcut olmayan dolgun kabartma bir kartal figürü vardı⁸. Cepheden verilen başta sivri kulaklar, kıvrık gaga ve pul motifi dikkati çeker. Şişman gövdeli, açık kanatlıdır. Kuyruk yelpaze şeklinde dilimlidir, uç kısımlarında düğme gibi süsler görülür. Kanat kısmından çıkan iki ejder kartalın ayaklarını gagalar. Ejderlerin sivri kulakları, kıvrık gaga şeklinde ağızları vardır.

⁴ Van Berchem, M. – Strzykowski, J. Amida. s. 40, 345. Fig. 20, 21. Gabriel, A. Voyages... s. 166, 167. Fig. 135, P. LXVII.

⁵ Öney, G. Dip notu 2.

⁶ van, Berchem, M. – Strzykowski, J. Amida s. 78, 82. Fig. 28. Gabriel, A. Voyages... s. 144, 166. Fig. 136. Pl. LIII, 2. Öney, G. ... Boğa Kabartmaları. s. 94, 95. Ejderler için bak. Öney, G. Anadolu Selçuk Sanatında Ejder Figürleri. Dragon Figures in Anatolian Seljuk Art. Belleten XXXIII, 130. Ankara 1969.

⁷ Aslanapa, O. Türklerde arma sanatı. Türk Kültürü Dergisi 16. s. 43. Ankara 1964. Önder, M. Mevlâna Şehri Konya. Konya 1962. s. 60.

⁸ Laborde, Léon de. Voyage de l'Asie Mineure. Paris 1838 Tafel 65. Ayrıca, Sarre, F. Der Kiosk von Konia. Berlin 1936. s. 45, Abb. 2, 29.

4 — *Divriği Ulu Camii Tek Kuş Kabartması (1228-29).*

Divriği Ulu Camiinin doğu kapısının sol yan duvarında çok stilize profilden bir kuş kabartması vardır⁹. Zemin arabesklidir. Boyunda yaka gibi süslü süzgeç satıh, kanadın üst kısmında süzgeç rozet, altta paralel çizgiler görülür. Kuş dış ayak üzerine basar, iç ayak göğse doğru çekilmiştir. Cami Mengüceklerden Ahmet Şah tarafından yapılmıştır.

5 — *Denizli Akhan portalinde iki kartal veya sungur (1253) (Resim 3).*

Denizli Goncalı köyü yakınında Akhanın avlu portalinde, sütun başlıklarının üzerinde birbirine yönelmiş profilden iki kuş kabartması görülür¹⁰. Ölçüler 0.30 × 0.35 m.dir. Yelpeze şeklinde kuyrukta ve kanatlarda paralel çizgiler, kanat üst kısmında süzgeç şeklinde süslemeler görülür. Han 1253-54 de Karasungur tarafından İzzettin Keykâvus zamanında yapılmıştır. Kuşların Karasungur'un arması olarak sungur kuşu veya kartal olması mümkündür.

6 — *Diyarbakır'dan Taşda İki Kartal Kabartması (12-13. asır) (Resim 4).*

İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde Env. no. 2514 de kayıtlı Diyarbakır'dan gelme çift kemerli kireç taşı üzerinde, arabeskler arasında yer alan kanatlı arslan ve merkezde sırt sırta yerleştirilmiş iki kartal tasviri görülür¹¹. Taşın ölçüleri 0.80 × 0.45 m. kalınlık 0.07 m.dir. Kuşlar arslanların iki mislidir, sırt sırta profilden verilmişlerdir, başlar birbirine dönüktür. Kuşların iki yanında tepeleri sivri ve yuvarlak dişli kemerler Artuk'lularda görülür. Bu sebeple taşı 12. veya 13. asır başı Artuklu eseri kabul ediyoruz.

7 — *Nusaybin Taşında Kuş, Kanatlı Arslan, İnsan Kabartmaları (13. asır).*

İstanbul Türk İslâm Eserleri Müzesinde bizim bir yazımızda mezar taşı olarak tanıttığımız Nusaybin'den gelme bir taşta insan, kartal, tavus, kanatlı arslan kabartmaları yer alır¹². Arada küçük bir hayat ağacı vardır. Figürlerin tepesinde rozetler dikkati çeker. Taş Artuklu tipi dişli kemerleriyle 13. asır başlarına tarihlenir.

⁹ van Berchem, M. Amida. s. 81, 98 Fig. 44, 45.

¹⁰ Erdmann, K. Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts I.-II. Berlin 1962. s. 70. Abb. 90. Han no. 19.

¹¹ Ogan, A. — Kühnel, E. İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Şaheserler. Berlin - Leipzig 1938. s. 16, Resim 7.

¹² Öney, G. Artuklu Devrinden Bir Hayat Ağacı Kabartması Hakkında. Über eine Ortukidische Lebensbaumdarstellung. Vakıflar VII. İstanbul 1968. Ayrıca Bak Karamağaralı, B. Sivas ve Tokat'taki Figürlü Mezar Taşlarının Mahiyeti hakkında. Selçuklu Araştırmaları Dergisi II. Ankara 1970. Yazarın kitabının yeni okunuşu sonucu görüşüne katılmaktayız. Taşı. 13. asır sonuna tarihlenmesi figürlerin stili ve Artuklu tipi dişli kemeri bakımından inandırıcı değildir.

8 — *Karatayhan'da Kuş Kabartmaları (1240) (Resim 5).*

Kayseri'nin yakınında Karatay köyünde Karatay kervansarayının avlu portalinde sol taraftaki zar tipi sütun başlığı üzerinde tam profilden iki kuş kabartması yer alır. Zemin arabesklidir. Kuşlar sivri köşeleri üzerine yerleştirilen kareler içinde birbirine bakmak üzere canlandırılmıştır.

Hanın avlu portalı II. Gıyaseddin Keyhusrev devrinde 1240 da yapılmıştır¹³.

9 — *Tercan Mamahatun Türbesinde Kuş (13. asır başı) (Resim 6).*

Mamahatun türbesi portalinde stalaktit nişin üst kısmında, sağda arabesk zemine gizlenmiş benzer bir kuş kabartması vardır¹⁴. Sola dönük, stilize olarak işlenmiştir.

10 — *Niğde Sungurbey Camii Kuş Kabartması (1335) (Resim 7).*

Niğde Sungurbey camii'nin doğu portalinde kapı kemerinin sağ iç yüzünde, altıgen rozetler meydana getiren geometrik örgü bordürünün en üst rozetinde küçük bir kuş kabartması yer alır. Ölçüler 0.06 x 0.07 m.dir. Sağa dönük ve açık kanatlarla işlenmiş, başı geriye dönüktür. Geç olmakla beraber bu camideki kabartmalar Selçuk esprisini sürdürdüklerinden burada tanıtmaktayız.

11 — *Afyon, Sivas, Tokat Mezar Taşlarında Kuşlar (13.-15. asır) (Resim 8, Tokat).*

Daha önce bir yazımızda etraflıca tanıttığımız Afyon, Sivas ve Tokat mezar taşlarında çift veya tek stilize kuş tasvirlerine bol olarak rastlanır¹⁵.

Tokat ve Sivas mezar taşlarında kuşlar tepede yer alır. Etraflarında sıralanan gezegenleri sembolize ettiğine inandığımız rozetler ilginçtir. 14.-15. asra tarihlenen bu taşlar Selçuk geleneğini sürdüren önemli eserlerdir. Afyon mezar taşlarında kuşları atlılar ve çeşitli sembolik insan, hayvan figürleriyle birlikte görürüz.

¹³ Erdmann, K. Das Anatolische Karavansaray no. 32. s. 122, Abb. 223, 231, 266.

¹⁴ Öney, G. Anadolu'da Selçuk Geleneğinde Kuşlu, Çift Başlı Kartallı, Şahinli ve Arslanlı Mezar Taşları. Tombstones in the Seljuk Tradition with Bird, Double - Headed Eagle, Falcon and Lion Figures in Anatolia. Vakıflar Dergisi VIII. Ankara 1969. s. 289, Fig. 23 a, b.

¹⁵ Öney, G. Kuşlu, Çift Başlı Kartallı, Şahinli, Arslanlı Mezartaşları. s. 283-287, 292-294. Ayrıca bak. Beyhan, K. Sivas ve Tokat'taki Figürlü Mezar Taşlarının Mahiyeti Hakkında. s. 76-95. Resim 26-30. B. Karamağralı'nın yazısında yukarıda adı verilen ve kendisine makalesinin yayımından birbuçuk yıl önce sunduğumuz eş konulu makalemiz zikredilmiştir. B. Karamağralı'nın ilginç ve yeni görüşler kazandıran yazısı bu makaleyi baskıya verdikten sonra yayınladığından burada değerlendirilmemektedir.

12 — *Beyşehir Kubadâbad Sarayında Kartal Tek ve Çift Kuşlar (1236)* (Resim 9, 10).

Beyşehir, Hoyran köyü Kubadâbad sarayında sıraltı ve lüster tekniğinde ve kaliteli yıldız biçimli çiniler bulunmuştur. Çeşitli hayvan ve insan figürleri ile süslü çinilerde tek ve çift kuşlar çift başlı kartal en bol rastlanan figürlerdir¹⁶. Bilhassa avcı kuşlar, kartal, hayat ağacı etrafında çift kuş dikkati çeker¹⁷. Sıraltı olanlarda patlıcan moru, lâcivert, mavi, siyah, renklerle çok stilize ve dekoratif işlenmişlerdir. Zeminde benekler veya arabesklerle kuşatılmışlardır. Karşılıklı, aralarında hayat ağacı ile canlandırılanlarda da çeşitli stilize ağaç dalı tipleri ile karşılaşırız.

13 — *Antalya Müzesinde Çeşitli Kuşlu ve Kartallı Çiniler (13. asır)*

Antalya müzesinde Aspendos tiyatrosunun Selçuk sarayı kalıntılarına ait ve Antalya'da bir bahçeden getirilmiş çeşitli sıraltı çiniler bulunmuştur¹⁸. Kubadâbad örneklerine çok benzer yıldız çiniler yanısıra, Antalya'da bahçeden getirilenler etrafı haçlarla çevrili küçük kare çinilerdir. Yıldız çinilerde tamamen Kubadâbad çinileri stilinde aralarında hayat ağacı bulunan çift kuş fragmanları, tek başlı kartallar, çeşitli av kuşları seçilir. Küçük kare çinilerde ise uzun bacaklı ve gagalı stilize su kuşları yer alır. Renkler Kubadâbad sarayı örneklerinde olduğu gibi patlıcan moru, lâcivert, mavi, turkuaz ve siyahtır.

14 — *Konya Alâeddin Sarayı Çinilerinde Kuş (1156-1192) ve (1220-1237)* (Resim 11).

Konya Alâeddin tepede bulunan Alâeddin sarayına ait çeşitli çini fragmanlarında stilize kuş figürlerine rastlanmaktadır. Anadolu'da bulunan yegâne minâî tekniği ile işlenmiş fragmanların yanısıra lüster ve sıraltı çini parçalarında da bu stilize kuşları görürüz. Turkuaz sır altına siyahla, ve yeşil sır üstüne lüsterle işlenenler dikkati çeker. Bu parçalar bugün Karatay medresesi müzesinde sergilenmektedir. Fragmanlar bunların da yıldız biçiminde çiniler olduğuna işaret etmektedir. Kubadâbad çinilerine benzerliği sebebiyle Lüster çinilerin, sarayın Alâeddin Keykubad devrindeki ilâvele-

¹⁶ Otto - Dorn, K. Bericht über die Grabung in Kobadabad 1966. Archäologischer Anzeiger. Heft 4, 1969. Berlin. Abb. 6, 9, 15, 17, 22, 25.

¹⁷ Aynı. Ayrıca bak. Öney, G. Die Karreefliesen im Grossen Palast von Kobadabad. Archäologischer Anzeiger aynı. s. 496. ve Öney, G. Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi. Das Lebensbaum Motiv in der Seldschukischen Kunst in Anatolien. Belleten XXXII, 125. Ankara 1968. s. 27, 28, 40, 41, Resim 9, 11-15.

¹⁸ Aslanapa, O. Die Seldschukischen Fliesen im Museum von Antalya. Cultura Turcica. Vol. II, 2. Ankara 1965. Levha I, 2, 4. Levha III, 3. Levha IV, 1, 2. Bild 2 a, c. 4 a, 5.

rinden olduğu kanısındayız¹⁹ Minai çiniler büyük ihtimalle (1156-1192) II. Kılıçarslan devrindendir. Saraya ait kabartmalı çini friz Alaeddin camii bitişiğindeki II. Kılıçarslan türbesi çinili bordürüne eşittir. Bu da tarihlemeye yardım eder.

15 — *Akşehir Selçuk Sarayı Çini Kalıntılarında Kuş (13. asır ilk yarısı).*

Akşehir müzesinde civardaki bir inşaat hafriyatında bulunmuş Kubadâbad örneklerine çok benzer sıraltı çini fragmanlarında kuş figürleri vardır.

Akşehir Gündük Minare Camii minare kaidesinde çoğu harabolmuş durumda Kubadâbad örneklerine çok benzer yıldız - haç çini sırası görülmektedir. Caminin 624 H.de (1226-27) yapıldığı bilinmektedir. Kanaatimizce aynı tarihlerde yapılan Selçuklu sarayı için hazırlanan çinilerden bir kısmı burada kullanılmıştır. Çiniler üzerinde kartal ve tavusa benzer bir kuş seçilmektedir. Müzede bulunan parçalar da muhakkak aynı sarayın çinileriydi.

16 — *Kayseri Huand Hatun Hamamı Çinilerinde Kartal ve Su Kuşları. (1236-38)*

Alâeddin Keykubad'ın karısı Mahperi veya Huand Hatun külliyesinden çift hamamda kadınlar kısmı soğukluk halvetinde Kubadâbad sarayı çinileri stilinde çeşitli figürlü sıraltı yıldız-haç çiniler bulunmuştur²⁰. Bu çiniler arasında kartal ve av kuşları dikkati çekmektedir. Çinilerin yerleştirilmesinde belli bir sıra gözetilmemiştir. Hattâ bir kısmı yan ve ters konmuştur. Hamamın bir Selçuklu sarayı (belkide Kubadâbad) için yapılmış çinilerin arta kalanlarıyla süslediği zannedilmektedir.

II. ÇİFT BAŞLI KARTALLAR

Çift başlı kartallarda detaylarda bazı ayrıntılar dışında başta sivri kulaklar, kıvrık gaga, gaga altında sarkıntı, iri kanat, kuyruk ve pençeler görülür. Kanat yatay bir hatla ikiye bölünmüştür. Altta tüyleri belirten dikey bölünmeler vardır. Gövdeler şişmandır, kuyrukla gövde arasında çok zaman bir hilâl motifi yer alır. Tamamen hayalî yaratıklardır. Bu sayılan özellikler yanısıra çift başlı kartalları boyun, kuyruk farklarına göre bölge ve devir bakımından da farklılık gösteren üç gruba ayırmak mümkündür.

¹⁹ Sarre, F. Der Kiosk von Konia. Şekil 15.

²⁰ Önge, Y. Kayseri Huand (Mahperi Hatun) Külliyesinin Hamamı ve Yeni Bulunan Çini Tezyinatı. Önyasa Dergisi. Cilt 4, sayı 47. Ayrıca Yurdakul, E. Son Buluntulara göre Kayseri'deki Hunat Hamamı. Selçuklu Araştırmaları Dergisi II. 1970. Ankara s. s. 141-151. Resim 15-24

A. 12.-13. asır Başlarında Diyarbakır Bölgesinde Artuklu Çift Başlı Kartalları :

Bu çift başlı kartallar baş, kanat, gövde, pençe özellikleri bakımından yukarıda sözü edilen stili gösterirler. Başlar kısa ve kalın boyunlarla gövdeye birleşir. Kuyruk kısımları farklıdır. İki yana doğru balık kuyruğu şeklinde ayrılırlar. Kuyruk uçları helezonî kıvrıntılarla iki yanda volut meydana getirir.

1 — *Diyarbakır Dış Kale Yedi Kardeş Burcu Çift Başlı Kartalı (1208-9)* (Resim 12).

Dış kalenin güney cihetinde Gabriel'e göre XXXIX. burçta kuleyi kuşatan kitabe bordürünün kalınlaşan orta kısmında tepede çift başlı kartal yer alır²¹. Dolgun yüksek kabartma kırılarak iki basamak halinde yükselen ve ortada üç dilimli bir kemer meydana getiren bir bordürün altında bulunur. Eğri kesim tekniğiyle stilize olarak işlenmiştir. Başta sivri kulaklar, kıvrık gagalar vardır. Boyunlar bir halka ile birbirine bağlanmıştır. Gövde şişmandır. Aşağıda söz konusu ettiğimiz Avrasya hayvan stili özelliğine uygun olarak gövdenin ortasında kenarları zikzak tırtıllı dekoratif bir oyuntu yer alır. Kanatlar yatay bir hatla ikiye ayrılmış, altta zikzaklı bir hatla son bulmaktadır. Kuyruk aşağı uzanan kısa bir yelpaze kısmından sonra iki yana ayrılıp birer volutla sonuçlanır. İri pençeler bu volutlara basar. Aynı burçta kartalın altında, kitabenin iki yanında birer arslan kabartması yer alır.

Kabartmalar Artukoğlu Sultanı al-Malik as-Salih Mahmut zamanında İbrahim as Sarafî oğlu Yahya tarafından yapılmıştır (1208-9).

2 — *Diyarbakır Dış Kalesi Ulubadan Burcu Çift Başlı Kartalı (1208-9).*

Diyarbakır dış kalede Evlibeden veya Ulubadan adını alan Gabriel'e göre XXXI. burçta burcu kuşatan ve merkezde daha kalın bir dikdörtgen meydana getiren kitabe bordürünün üzerinde, sivri dilimli kemerli sağır niş içinde çift başlı kartal yer almaktadır²². Nişin tepesinde ayrıca stalaktitli bir konsol vardır. Kabartmanın takribî ölçüleri 0.60×0.70 m.dir. Gayet stilize olarak eğri kesim tekniği ile yüksek kabartma olarak işlenmiş olan figürde başlarda sivri kulaklar, kıvrık gagalar tipiktir. Açık kanatlarda dikey dilimlenme vardır. Kısa bir yelpaze şeklinde dilimlenen kuyruk iki yana doğru uzanmakta ve helezonî kıvrım ile birer volut meydana getirmektedir. Aynı burçta iki yanda simetrik olarak üstte birer sfenks, altta birer kanatlı arslan yer alır.

²¹ van Berchem, M. — Strzygowski, J. *Amida*. s. 86, 91, 126. Fig. 40, 41. Pl. LXVIII, 7, XIX. Kitabe no. 29, 75. Gabriel, A. *Voyages*. . . . s. 121, Pl. LXVIII, LX.

²² van Berchem — Strzygowski. Aynı s. 86, 90. Fig. 37. Pl. XVIII. Kitabe no. 90, 91. Gabriel, A. Aynı s. 118, 119. Pl. LVIII, LXVIII, 2.

3 — *Diyarbakır Artuklu Sarayından Çinide Çift Başlı Kartal (1200-1222)* (Resim 13).

İç kalede bulunan Artuklu sarayı çinisinde bir çift başlı kartal görülmektedir. Kare formda çini Konya Karatay Medresesi müzesindedir. Ölçüler 0.22×0.22 cm.dir. Env. 789 de kayıtlıdır. Turkuaz sır altına siyahla resmedilmiş, siluet halinde verilmiştir²³. Başta sivri kulaklar, kıvrık gaga, kanatlarda iki bölüm tipiktir. Boyunlar gövdeye halkaya benzer bir kalınlasmayla bitişir. Kuyruk iki yana doğru uzayarak alta doğru kıvrılan volutlar meydana getirir. Kanat, alt kısmında, gövde ve kuyrukta dekoratif değer kazandıran boşluklar yer alır. Çininin dört köşesini arabeskler süsler. Saray Artuklu Sultanı Melik Salih Mahmut'a aittir.

4 — *Artuklu Paralarında Çift Başlı Kartallar (12.-13. asır)* (Resim 14).

Mimarî sahaya girmemekle birlikte çeşitli Artuklu paralarında görülen çift başlı kartalları da bu grubun stil özelliğini gösteren örnekler olarak belirtebiliriz²⁴. Bilhassa (1200-1222) Melik Salih Mahmut'un paralarında çift başlı kartal bol olarak görülmektedir.

5 — *Diyarbakır Müzesinde Cizre'den Çift Başlı Kartal Kabartması (12. asır)* (Resim 15).

Diyarbakır müzesinde 448 Env. no.da kayıtlı Cizre'den getirilmiş siyah bazalt taşı üzerinde çift başlı kartal kabartması yer alır. Taşın ölçüleri 0.50×1.00 m. kalınlık 0.25 m.dir. Çift başlı kartal iki yanyana getirilmiş taş üzerinde görülür. Başlarda sivri kıvrık gagalar, küçük gözler ve sarkık gerdan vardır. Yana açık kanatlarda birbirine paralel çizgilerle tüyler belirtilmiştir. Kanatların alt kısmı, ayaklar ve kuyruğun işlendiği taş kayıptır. Bu bölge kartallarında olduğu gibi kuyruğun iki yana uzandığını ve 12. asır veya 13. asır başı olduğunu tahmin ediyoruz. Kanatların altında uçta görülen kısım kuyruk uçlarına ait olmalıdır.

B- Orta ve Doğu Anadolu'da 13. asır Selçuklu Örneklerinde Çift Başlı Kartallar:

Bu çift başlı kartallar baş, kanat, gövde, pençe özellikleri bakımından Artuklu çift başlı kartalları özelliği gösterirler. Başlar kısa ve kalın boyunlarla gövdeye birleşir. Kuyruk kısımları farklıdır ve çoğunlukla yelpaze veya palmet biçimindedir. Aşağıda belirttiğimiz gibi bu gruba giren bir kısım

²³ Aslanapa, O. Erster Bericht über die Ausgrabungen des Palastes von Diyarbakır. Istanbuler Mitteilungen. Bd. 12. Istanbul 1962.

²⁴ Lane Poole, S. Coins of Urtuki Turkumans. Chicago MCMLXVII. (Reprint) Pl. I, CLVIII, Pl. V, 4, 5, 7. Ayrıca, Butak, B. Resimli Türk Paraları. Istanbul 1947. Fig. 18. s. 129.

çift başlı kartal hayat ağacının tepesinde canlandırılmıştır. Bazılarında çift başlı kartallar arabesk zemin üzerinde işlenmiştir. Bu örneklerde kanat veya kuyruk uçları ejder başları ile son bulmaktadır. Kanaatimizce burada arabesk zemin hayat ağacı yerine geçmekte ve özetlenmiş şekilde Erzurum Çifte Minareli Medresesinde olduğu gibi çift başlı kartal -hayat ağacı- ejder grubu verilmektedir. Tanıdığımız yelpaze kuyruklu, kısa boyunlu çift başlı kartalları şöylece sayabiliriz: (hayat ağacıyla birlikte görülenler ilgili bölümde.)²⁵

1 — *Konya İnce Minareli Medrese Müzesinde Kaleden Gelme Çift Başlı Kartal veya Horoz* (Resim 16).

Müzede Env. 882 de kayıtlı Konya kalesinden gelme taş üzerinde yüksek kabartma çift başlı kartal veya horoz yer alır. Ölçüler 0.58 × 0.57 m. derinlik 0.35 m.dir. Kabartma hafif kemerli üst kısmı taşıntılı geniş bir profile sahip kemer taşı üzerinde görülmektedir. Gövde kaba detaylara yer vermeden işlenmiştir. Açık kanatlar sadece düz bir satıhtan ibarettir. Başlar profilden verilmiştir, kıvrık gaga uçları kanatlara değmektedir. Alından çıkıp şapka gibi başı örten ibiğe benzer kısım sebebiyle bu figüre çift başlı horoz tasviri de diyebiliriz. Boyunlar kısa ve kalın, gövde şişmandır. Pençeler iridir. Kuyrukla gövde arasında hilâl motifi görülür. Kuyruk kanaatimizce taştaki kavis sebebiyle Konya'dan diğer örneklerin aksine çok kısa tutulmuştur. Hafifçe yukarı kıvrılarak iki yana uzanır. Fakat Artuklu örneklerinde olduğu gibi büyük ve ucu volutlu değildir.

2 — *Konya İnce Minareli Medrese Müzesinde Kaleden Çift Başlı Kartal* (1221) (Resim 17).

Konya İnce Minareli Medrese Müzesinde 881 Env. no.da kayıtlı mermer üzerinde yüksek kabartma çift başlı kartal yer alır. Ölçüler 1.25 × 0.94 m. kalınlık 0.24 m.dir. Eğri kesim tekniği ile işlenmiş stilize bir kabartmadır. Başlarda sivri kulaklar, kıvrık gagalar, yuvarlak gözler, gaganın altında sarkıntı tipiktir. Boyunlar kısıdır ve bir halka ile birbirine birleştirilmiştir. Bacaklar kısa, pençeler çok kuvvetli ve büyüktür. Kuyruk yelpaze şeklindedir. Ortasında fistolu bir hatla ikiye ayrılır. Kuyrukla gövdenin birleştiği yerde hilâl motifi göze çarpar. Kanatlar birbirine paralel dikey çizgilerle işlenmiştir. Kanat üst kısmı pul motifi ile süslenmiştir. Texier'e göre kabartma Larende kapısında melek tasvirlerinin üzerinde yer almak-taydı²⁶.

²⁵ Öney, G. Hayat Ağacı Motifi. Das Lebensbaum.... s. 30, 31, 43, 44. Resim. 20-27.

²⁶ Texier, C. Asia Mineure. Cilt III. s. 206.

3 — *Konya Karatay Medresesi Müzesinde Felekâbad Sarayından Çift Başlı Kartal (13. asır) (Resim 18).*

Müzedede Env. 1015 de kayıtlı Konya Felekâbad köşküne ait olduğu zannedilen alçı fragmanda yarısı kırık çift başlı kartal kabartması yer alır. Ölçüler 0.12×0.15 m. kalınlık 0.05 m.dir. Arabesk zemin üzerinde yer alan çift başlı kartalın sol taraftaki başı ve gövdenin sol yanı kırıktır. Başta sivri kulaklar, kıvrık gaga tipiktir. Kanatlar açıktır. Baş hizasında arabesk zemin arasında kıvrık gövdesi ile başı yukarı gelmek üzere bir balık figürü seçilir.

4 — *Konya İnce Minareli Medrese Müzesinde Alâeddin Sarayından Çift Başlı Kartal (1220-1237) (Resim 19).*

Müzedede sol alt kısmı kırık üç dilimli bir alçı parçasında çift başlı kartal kabartması yer alır. Ölçüler 0.15×0.10 m. kalınlık 0.03 m.dir. Profilden tasvir edilen başlarda sivri kulaklar ve kıvrık gaga gözükmemektedir. Başların üstünde birer sapla başa bağlanan tek palmet yaprağı mevcuttur. İki bölüme ayrılmış olan kanatlar açık vaziyettedir. Alt bölümde tüyler çizgi çizgi belirtilmiştir. Uzun kuyruk iki yana doğru açılarak kıvrılmıştır. Sol yan kırıktır, sağ yanda kuyruk ejder başıyla son bulur. Ejder açık ağızıyla kartalın pençesini ısırarak gibi canlandırılmıştır. Arabesk zemin ejderin gövdesi ile birleşmiştir. Uzun kuyruk ile gövde arasında bir çok örnekte görüldüğü gibi yukarı bakan hilâl motifi yer alır. Saraya ait çeşitli alçı fragmanlarında benzer çift başlı kartalların tekrarlandığı anlaşılmaktadır²⁷. Kubadâbad sarayı alçılarına benzer stil sebebiyle bu alçıların da köşkün Alâeddin devrindeki ilâvelerinden olduğunu kabul ediyoruz.

5 — *Urfa Harran Kapıda Çift Başlı Kartal (13. asır sonu) :*

Urfa'da dış kalenin doğusunda Harran kapıda iç yüzde Eyyubî neshisi ile yazılmış kitabe şeridinin altında, kapı kemerinin ortasında yüksek kabartma olarak çift başlı kartal yer alır²⁸. Sağ taraftaki baş tamamen kırıktır. Sol taraftakinde sivri kulaklar ve kıvrık gaga seçilir. Açık kanatlarda birbirine paralel çizgiler vardır. Kuyruk yelpaze biçimlidir. İki yanda önlerinde kaftanlı insan figürü yürüyen arslan kabartmaları yer alır²⁹. Kitabeye göre kapı Eyyubî Sultanı al-Melik al-Adil Abubakr'ın oğlu Şahabettin Abûl-Fath şah-Gazi'nin emriyle yapılmıştır. Şahabettin Hasan-keyf'de 13. asrın sonunda hüküm sürmüştür. Esas itibarıyla Eyyubî kabart-

²⁷ Sarre, F. Der Kiosk von Konia. Resim 28.

²⁸ Gabriel, A. Voyages. . . . s. 279, 354. Kitabe no. 154.

²⁹ Öney, G. Arslan Figürü. Lion Figures. Anadolu XIII. Ankara 1971. s. 13. Resim 34.

malarıyla karşı karşıya olduğumuz halde 12. asırda Urfa'ya gelen Selçukluların stilini bariz olarak görmekteyiz. Bu açıdan bu figürleri de aynı grup altında inceleyebiliriz.

6 — *Divriği Ulu Cami Çift Başlı Kartal Kabartması (1228/29)* (Resim 20).

Divriği Ulu Camiinin doğu kapısında, iki dış yan yüzde çift başlı kartal kabartmaları görülmektedir³⁰. Sol yan duvarda daha önce bahsi geçen tek kuş figürü yer alır. Çift başlı kartal kabartmaları birbirine çok benzemekte sadece kuyruk kısımlarında ayrıntı göstermektedir. Arabesk zemin üzerine dolgun kabartma olarak verilen kartallarda başta sivri kulaklar, kıvrık gagalar ve uçlarında yuvarlak birer meyva görülür. Açık kanatlar, vücut üzerinde stilize süslemeler ve süzgeç gibi delikli satırlar Samarra alçılarını hatırlatır. Kanatlar, yukarı bakan açık ağızlı, sivri kulaklı, badem gözlü ejder başları ile son bulur. Bacaklar ince uzun, pençeler kuvvetlidir. Kuyruklar gövdeye yine delikli işlenmiş hilâl motifi ile bağlanır. Sağ taraftaki kabartmada kuyruk dilimli yelpaze şeklindedir. Kartalın üzerine bastığı bir çerçevenin içine doğru uzanır. Ölçüler 1.05 × 0.41 m.dir. Sol taraftaki kabartmada ise balık kuyruğu gibi ikiye ayrılır ve içinden yelpaze şeklinde ikinci bir kuyruk çıkar. Ölçüler 1.35 × 0.90 m.

7 — *Kubadâbad Sarayı Çift Başlı Kartalları (1236)* (Resim 21, 22).

Büyük sarayda bulunan çeşitli yıldız ve kare çinilerde çift başlı kartallara rastlarız. Yıldız çinilerden biri üzerinde çift başlı kartalın karın kısmında "Es Sultanî" yazısı okunur. Kanat uçlarında helezonî kıvrılma, palmet yaprağı şeklinde kuyruk tipiktir. Eş başka yıldız çinilerde kartalın gövdesinde nokta benekler, Selçuk figür sanatında stilizasyonu göstermesi bakımından ilginçtir. Yine büyük saray çinilerinden birinde ender olan kare formla karşılaşırız. Burada çift başlı kartalın gövdesinde pul motifi, kanat uçlarında helezonî kıvrılma, çerçeveleyici şekilde çeşitli yuvarlak rozetler ilginçtir. Daha önce işaret ettiğimiz kuş-rozet ilişkisi için önemli bir örnektir. Çeşitli kare çini fragmanlarında etrafı yazılı çinilerde de çift simetrik kartalların yer aldığı kanısındayız.

8 — *Anadolu Selçuk Kumaşında Çift Başlı Kartal (13. asır)* (Resim 23).

Çeşitli neşriyatlarda tanıtılan, Siegburg'da Apolinari Schrein'da bulunan Selçuk kumaşındaki çift başlı kartallar arabesk zemin ve etraflarında ejder başlarıyla özetlenmiş şekilde çift başlı kartal, hayat ağacı, ejder birleşimini sunarlar. Mimarî saha dışında kalmakla birlikte ilginç bir örnek

³⁰ Öney, G. Hayat Ağacı. Das Lebensbaum.... Resim 22. s. 30, 34.

³¹ Öney, G. Die Karreefliesen, im grossen Palast von Kobadabad. s. 496. Abb. 25

olarak burada hatırlatabiliriz³². Sarre'nin bir desenini verdiği Selçuk halısındaki çift başlı kartal da el sanatları sahasında ender örneklerden olmaktadır³³.

C- Orta ve Doğu Anadolu'da 14.-15. asırda Selçuk Geleneğinde Çift Başlı Kartallar.

14. hattâ 15. asırda baş, gövde detayları genel stil bakımından Selçuk geleneklerini sürdüren çift başlı kartalları görmeğe devam ederiz. Bu figürler boyunları bakımından 13. asır örneklerinden ayrılırlar. Boyunlar baş aşağı duran ters bir kalp şekli meydana getirecek şekilde birbirine dolanmıştır. Kalp şeklinin yukarı gelen sivri kısmında bir palmet yaprağı bulunur. Niğde Hüdavent Hatun türbesinde tepede palmet yerine maske şeklinde insan başı görülür ve bu tarzda tek örnektir. Bu çift başlı kartallarda boyunlar diğer örneklerden daha incedir. 14. asrın ortalarından itibaren görülen Tokat ve Sivas mezar taşlarındaki kartallarda kuyrukları gövdeye bağlayan hilâl motifi de kaybolur.

Bu gruba giren bazı çift başlı kartallarda da kanat ucunda veya zeminde yer alan arabesklerde çift ejder başı ile karşılaşırız. Arabesk zemin üzerinde canlandırılanlarda Erzurum Çifte Minareli Medrese kabartmalarında olduğu gibi hayat ağacı-ejder kompozisyonunun arabesk şeklinde özetlenerek verildiği kanısındayız.

Bu gruba giren geç çift başlı kartal örneklerini şöylece sıralayabiliriz:

1 — *Niğde Hüdavent Hatun Türbesi Çift Başlı Kartalı (1312) (Resim 24).*

Türbenin batı tarafında külâh çatıya geçişi sağlayan tambur kısmında çift başlı kartal yer alır³⁴. Zemin arabesklidir. Ölçüler 0.80 x 0.50 m. Baş kısımlarında sivri kulaklar, kıvrıntılı gaga, uzun birbirine dolanmış boyunlar görülmektedir. Başaşağı kalp şekli meydana getiren boyunların tepesinde bir insan başı yer alır. Gövde pulludur. Uzun bacakları, dilimli ve uçları ejder başları ile son bulan kanatları vardır. Kuyruk kısa ve yelpaze şeklindedir, gövdeye hilâl motifi ile birleşir.

2 — *Niğde Sungurbey Camiinde Çift Başlı Kartal veya Sungur (1335) (Resim 25).*

Kuzey portal kemerinin kilit taşı üzerinde çift başlı kartal yer alır. Kare çerçeve içinde dilimli bir rozetin ortasına yerleştirilmiştir. Dört kö-

³² Öney, G. Aynı. Resim 24. ve Sarre, F. Der Kiosk von Konia. Şekil 31.

³³ Sarre, F. aynı. Şekil 32.

³⁴ Niğde Hüdavent Hatun Türbesi Figürlü Kabartmaları. Die Figurenreliefs an der Hüdavent Hatun Türbe in Niğde. Belleten XXXI, 122. Ankara 1967. Resim 12 a, b. s. 148, 149, 159, 161.

şeye birer palmet yaprağı işlenmiştir. Başlarda sivri kulaklar, kıvrık gaga görülür. Boyunlar ters kalp şekli meydana getirecek şekilde birbirine düğümlenmiştir. Kanatlar açıktır. Kuyruk yelpaze şeklindedir ve gövdeye hilâl motifi ile bağlanmıştır. Bu çift başlı kartal sungur da olabilir ve camiye büyük ihtimalle Sungur beyin arması olarak yerleştirilmiştir.

3 — *Sivas Mezar Taşında Çift Başlı Kartal (1340)* (Resim 26).

Daha önce bir araştırmamızda neşredilen Sivas Gökmedrese müzesinde 575 Env. de kayıtlı Sivas mezarlığından gelen taşda çift başlı kartal yer alır. Kitabesi (740 H.) ile önem kazanır³⁵.

4 — *Tokat Mezar Taşlarında Çift Başlı Kartal (1421 ve 1422)* (Resim 27, 28).

Daha önce bir araştırmamızda neşredilen biri Tokat Gök Medrese Müzesinde bulunan diğerleri Ankara Etnografya müzesinde, Tokat mezarlığından gelen iki mezartaşında çift başlı kartal görülür³⁶. İkisi de tarihli olduklarından bilhassa önem kazanırlar.

5 — *Patnos Türbesinde Çift Başlı Kartal (15. asır)* (Resim 29).

Erciş kazası civarında Patnos yolunda oldukça harap işimsiz bir türbenin portalı üzerinde çift başlı kartal kabartması görülür³⁷. Ölçüler 0.44×0.45 m. Türbe stiline göre 15. asır başına tarihlenir. Kabartmada başta sivri kulaklar, kıvrık gaga, birbirine dolanmış boyunlar ve tepede yaprak motifi görülür. Selçuk figür stiline doğu Anadolu'da geç devre kadar devam ettiğini gösteren enteresan bir örnektir.

6 — *Akşehir Kileci Mescidi Çift Başlı Kartalları (14.-15. asır)* (Resim 30).

Daha önce bir yazımızda tanıtılan Akşehir Kileci mescidin ahşap pencere kanatlarında arabesklerle çevrili iki çift başlı kartal görülür³⁸. Boyun stili sebebiyle bu kabartmaları da 14.-15. asra tarihlemektediriz. Arabeskler arasına gizlenmiş iki ejder başı sebebiyle bu tasviri de özetlenmiş bir çift başlı kartal -hayat ağacı- ejder kompozisyonu olarak kabul edebiliriz.

7 — *Konya Kalesinde Çift Başlı Kartal (14. asır)* (Resim 31).

Daha önce bir yazımızda tanıttığımız Konya Mevlâna müzesinde bulunan bir ahşap rahle üzerinde boyama olarak iki çift başlı kartal yer

³⁵ Öney, G. Kuşlu, Çift başlı kartallı, şahinli ve arslanlı mezar taşları s. 285, 294, 295. Resim 8.

³⁶ Aynı. s. 285, 286, 295, 296. Resim. 9-12.

³⁷ Aslanapa, O. Doğu Anadolu'da Karakoyunlu Kümbetleri, Yıllık Araştırmalar Dergisi, Ankara 1956, s. 106, Şekil 8.

³⁸ Öney, G. Hayat Ağacı. Das Lebensbaum. Resim 26, s. 31, 44.

alır³⁹. Kartalların boyunları geç devir kartalları tipindedir. Arabeskle çevrilmişlerdir. Kartalların altında simetrik karşılıklı iki arslan yer alır. Kanaatimizce burada da özetlenmiş olarak çift başlı kartal -hayat ağacı- çift arslan canlandırılmıştır.

D- Çift Başlı Kartal ve Hayat Ağacı :

Daha önce bir yazımızda etraflıca tanıttığımız gibi çift başlı kartal hayat ağacı ile birlikte önemli bir grup teşkil eder⁴⁰. Bu tasvirlerde kartal ağacın tepesinde hâkim vaziyette görülür. Ağacın dallarında bazı örneklerde kuşlar ve narlar dikkati çeker. Ağacın altında çoğunlukla arslan çifti veya Erzurum Çifte Minareli Medresede olduğu gibi ejder çifti yer alır. Arabesk zemin üzerinde işlenen çift başlı kartallarda arabeskin özetlenmiş olarak hayat ağacını temsil ettiği kanısındayız. Bu örneklerde kartalların kanat veya kuyruk uçlarında bazen de ayrı olarak Erzurum Çifte Minareli Medresedeki ejder stilinde çift ejder başı yer alır. Yukarıda sözü geçen Konya rahlesinde ise ejder yerine arabeskler arasında çift arslan görülür. Hayat ağacıyla birlikte görülen çift başlı kartalları yukarıda belirtilen çalışmamızda tanıttığımızdan burada örnekleri kısaca hatırlatalım. Bu kabartmalar cami, medrese, türbe gibi dinî mimaride yer alır.

1 — *Erzurum Çifte Minareli Medresede Hayat Ağacı ve Çift Başlı Kartal (13. asır sonları) (Resim 32).*

Medrese portalinin iki yanında palmiyeye benzer hayat ağacı ve tepesinde çift başlı kartal, altında ağaç gövdesine hilâl motifi ile birleşen çift ejder yer alır⁴¹. Dallar arasında kuş ve narlar dikkatimizi çeker. Portalin sol tarafındaki eş kabartma tamamlanmamıştır.

2 — *Erzurum Yakutiye Medresede Hayat Ağacı ve Çift Başlı Kartal (1310) :*

Medrese portalinin iki dış yan yüzünde palmiye biçimli hayat ağacı, tepesinde çift başlı kartal (sağ yan nişte başlardan biri kırıktır) altında ise arslan çifti yer alır⁴². Kartalın tepesinde ayrıca büyük bir rozet dikkati çeker. Arslanların arasında ağacın gövdesini içine alan ikinci bir rozet vardır. Altta tekrar çok plastik bir rozet görülür. Kartallar kıvrık gagaları, sivri kulakları, pullu kanatları, şişman gövdeleri ve yelpaze kuyrukları ile tipik Selçuk stilindedir. 1310 tarihli olmakla beraber aynı geleneği devam ettirdiklerinden bu grupta tanıtmaktayız. Nişin ölçüleri 2.50 × 1.60 m.dir.

³⁹ Aynı.

⁴⁰ Aynı s. 32-34, 45-47.

⁴¹ Aynı s. 32, 45. Resim 29.

⁴² Aynı Resim. 30.

3 — *Kayseri Döner Kümbet Hayat Ağacı - Çift Başlı Kartal Kabartması* (1276-77) :

Kayseri Döner Kümbetin doğu duvarında hayat ağacı üzerinde çift başlı kartal, altında ise iki arslan kabartması yer alır⁴³. Kartalların başına rastlayan kısımlar kırık olduğundan bugün göremiyoruz. Açık kanatlar ve yelpaze kuyruk Selçuk stiline uygundur. Ağaç iri dalları ile palmiyeye benzer. Yuvarlak üç ayaklı bir kap içine oturur. Ağacın sağında ve solunda yer alması gereken arslanlardan bugün sadece sağdakini görebilmekteyiz. Gövdesi üzerinde helezonî kıvrıntılar dikkati çeker. Panonun ölçüleri 1.20×1.00 m.dir. Portalin iki yanında çok benzer kabartmalar yer almaktadır. Sol tarafta hayat ağacı tepesinde çift başlı kartal, ağacın üzerinde sağ ve solda dışa dönük birer kuş, altında ise yine simetrik birer arslan yer almaktaymış. Bugün soldaki arslan kısmen, sağdaki tamamen kırılmıştır. Yerine restorasyonda düz bir taş konmuştur. Portalin sağında eş kabartma yine çok haraptır.

4 — *Sivas Gök Medrese Hayat Ağacı - Çift Başlı Kartal Kabartması* (1271) (Resim 33).

Sivas Gök Medrese portalinin sağ tarafında, hayat ağacı kabartması üzerinde kartal ve kuş tasvirleri yer alır⁴⁴. Bu kabartmalar cephede sağ ve sol duvarlarda simetrik olarak görülür. Ölçüler 0.80×1.10 m. Ağaç iki tarafta da sağır niş içinde sekizgen kitabe rozetinin üzerinde çiçek buketi gibi canlandırılmıştır, stilize bir palmiyeye benzer. Üst kısımlarında dışa dönük kuş figürleri ve nar meyvaları görülür. Ağacın gövdesi yarım ve tam palmetlerle süslenmiştir. Ağacın tepesinde açık kanatları ile cepheden bir kartal tasviri yer alır. Sivri kulaklı başı, pul motifli gövdesi ve yelpaze kuyruğu ile Selçuk kartallarının özelliğini gösterir.

III. KARTAL-HAYVAN MÜCADELE SAHNELERİ

Özellikle İslâm el sanatlarında çok yaygın kartal-tavşan veya kartal-boynuzlu hayvan mücadele sahneleri Anadolu Selçuk sanatında enderdir. Bilinen örneklerde klasik şemaya ve sembolik kavrama uygun olarak kartal üstte galip hayvan olarak canlandırılmıştır. Taş kabartma ve çini olarak karşımıza çıkarlar. Kartal gücünü belli etmek istercesine büyük, heybetli canlandırılmıştır. Altındaki hayvanı gagalar durumdadır. Bu tasvirlerde güneş-ay antagonizmini gösteren iki zıt prensibin mücadelesi verilmekteyse figürlerin kartal-tavşan veya kartal-boynuzlu hayvan olması makul-

⁴³ Aynı Resim 31.

⁴⁴ Aynı s. 33, 46. Resim 32, a, b.

dür. Selçuk sanatında yaygın olan av tasvirlerinden bir sahne ilk karşı karşıya olduğumuzu kabul edersek canlandırılan şahin, doğan gibi bir avcı kuş ve avlanan av hayvanıdır. Bu konuda bildiğimiz ender örnekleri şöylece sıralayabiliriz.

1 — *Diyarbakır Dış Kalede Kartal-Tavşan Mücadelesi (1089-90) :*

Diyarbakır Dış Kalede Gabriel'e göre LX. burçta (Yedi Kardeş burcunun güneyindeki ilk burç) daha önce sözü edilen at, insan, arslan, kuş, tavşan kabartmalarının yer aldığı ön cephenin sol ve sağ eğik yan duvarlarında simetrik birer kartal-tavşan mücadele kabartması yer alır⁴⁵. Kartal tavşanı boynundan gagalar. Tavşanın boynu İskit hayvanlarında olduğu gibi geriye dönüktür. Sağdaki kabartmada tavşan çok haraptır. Kabartmalar kitabeye göre 1089-90 Melikşah devrindendir.

2 — *Afyon Mezar Taşlarında Kartal-Tavşan ve Boynuzlu Hayvan Mücadelesi (13. asır sonu) (Resim 34).*

Afyon civarında Boyalı Köy'den ve mezarlıklardan Afyon müzesine getirilmiş üç mezar taşında kartal-hayvan mücadele sahnesi dikkati çeker. Env. 213 de kayıtlı mezar taşında ejder, tavşan, karaca, arslan, tavşan mücadelesi gibi semboller dünyası ile ilgili sahnelerin yanısıra kartal tavşan mücadelesi yer alır⁴⁶. Kartalın başı çok aşınmıştır. Kartal üstte hâkim durumdadır. Env. 210 da kayıtlı bir başka taşda başka tasvirlerin yanısıra yine kartal-tavşan mücadelesi görülür. Her iki hayvan da profilden sağa dönüktür. Kartal tavşanı başından gagalar. Uzun kuyruğu yelpaze gibi dilim dilim işlenmiştir. Boyalı köyden getirilmiş bir taşta da kartal-boynuzlu hayvan mücadelesi görülür. Çok stilize verilen kabartmada kartal cinsini ayırtmadığımız boynuzlu hayvanın başını gagalar. Kartalın kuyruğu çok uzun ve dilimlidir. Taşın diğer yüzünde savaşıyor iki süvari canlandırılmıştır⁴⁷.

3 — *Kubadâbad Çinisinde Kartal-Tavşan Mücadelesi (1236) (Resim 35).*

Kubadâbad Büyük Saray kazısında 1966 yılında bulunan bir lüster yıldız çinide kartal veya avcı kuşu tavşanın sırtına oturmuş vaziyette gagalarlarken görürüz⁴⁸. Kartal diğer benzer örneklere göre küçük tutulmuş-

⁴⁵ van Berchem - Strzygowski. Aynı s. 40. Gabriel, A. Voyages ... s. 166, Fig. 135. Pl. LXVIII. Öney, G. Atlı Av Sahneleri. Mounted Hunting Scenes.... Resim. 27. s. 135, 155.

⁴⁶ Otto-Dorn, K. Türkische Grabsteine mit Figurenreliefs aus Kleinasien. Ars Orientalis III. 1959 s. 63, Abb. 1-4. Erdmann, K. Beobachtungen auf einer Resie in Zentralanatolien. Archäologischer Anzeiger. 1954. s. 203.

⁴⁷ Her iki taş içinde Aynı dip notu 46.

⁴⁸ Otto-Dorn, K. Bericht über die Grabung in Kobadabad... Abb. 6, 14. Öney, G. Atlı Av Sahneleri, Mounted Hunting Scenes.... Resim 36. s. 138.

tur. Tavşanda Avrasya hayvan stiline uygun şekilde başın geriye dönerek uzanması, gövde üzerinde stilize kıvrılmalar dikkati çeken özelliklerdir. Figürlerin etrafı arabeskle kuşatılmıştır.

IV. BURÇ HAYVANI OLARAK KUŞ VEYA KARTAL

Anadolu Selçuk Sanatında genellikle İslâm el sanatlarında görüldüğü gibi oniki hayvanlı Türk-Çin takvimi ile ilgili figürlere de bazı kabartmalarda rastlarız. Bu takvim hayvanları Anadolu'da tam olarak görülmezler. Çok kere de burç hayvanları benzer bir başka hayvanla değiştirilir. Bu karışık durum bu eski geleneğin Anadolu'da tam bilincine varılmadan kullanıldığını düşündürür. Tanıdığımız kabartmalar çoğunlukla Moğol akınından sonraki devirlere aittir. Moğolların da bu takvimi kullandıklarını bildiğimizden yine de bu motiflerin tamamen tesadüfî olamayacağını söyleyebiliriz.

Türk-Çin takviminde onuncu hayvan tavuk veya horozdur. Bildiğimiz örneklerde bu kabartmalar herhangi bir kuş veya Erzurum Emîr Saltuk Kümbeti ve Denizli Ak Handa kartala benzer bir kuş şeklinde de görülür. Bazı örneklerde, Karatay Han ve Ak Handa olduğu gibi aynı hayvanın değişik şekillerde tekrarlandığı da dikkatimizi çekmektedir. İran Selçuk el sanatlarında da paralellerini gördüğümüz gibi burç sembolü olan hayvanlar sembolik figürler veya rozetlerle canlandırılan gezegenlerle birlikte de işlenebilir. Bu birleşmeye bilhassa Akhan kabartmalarında rastlarız. Hayvanların yer aldığı bordürde yer yer sadece rozetler veya boğanın sırtında hilâl, kartalın tepesinde iki rozet gibi hayvan-rozet ilişkisi dikkati çeker. Bu durumda boğa doğrudan doğruya ayı, kartal da güneşi sembolize edebilir.

Sadece başları ile canlandırılan Sivas Gök Medrese portalindeki girift takvim hayvanları arasında Diez'in bahsettiği tavuk başını seçemedik⁴⁹.

1 — *Erzurum Emîr Saltuk Kümbetinde Takvim Hayvanı Olarak Kuş (12. asır ikinci yarısı) (Resim 36) :*

Kümbetin kasnağında, derin üçgen nişlerin tepesinde takvim hayvanı kabul edilen çeşitli kabartmalar sıralanır. Oğlak, yılan, kuş, öküz başı ve kartala benzer bir figür seçilebilir⁵⁰. Kartal, açık kanatlarıyla, cepheden yerleştirilmiştir.

⁴⁹ Diez, E. The Zodiac Reliefs at the Portal of the Gök-Medrese in Sivas. *Artibus Asiae*. Cilt XII. 1/2. 1949. s. 100. Ayrıca, Otto-Dorn, K. *Darstellungen des Turco-Chinesischen Tierzyklus in der Islamischen Kunst*. Istanbul, 1963. Diez Armağanı. s. 145, 146. Abb. 16, 17.

⁵⁰ Otto-Dorn, K. *Tierzyklus* s. 142, Resim 9-12. Ayrıca, Arık, O. *Erken Devir Anadolu - Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri*. *Türbe Forms in Early Anatolian Turkish Architecture*. Anadolu XI. Ankara 1966. s. 91.

2 — *Karatay Handa Takvim Hayvanı Olarak Kuş ve Kartal (1240) (Resim 37):*

Hanın türbe portalinin tepesinde mukarnas frizi içine sıralanmış çeşitli takvim hayvanları arasında kuşların tekrarlandığı dikkatimizi çeker. Birbirinden farklı dört kuş veya tavuk seçilmektedir⁵¹.

3 — *Akhanda Takvim Hayvanı Olarak Kuş ve Kartal (1253-54) (Resim 38, 39):*

Goncalı Köyü yakınındaki Akhanın dış portalinde, dış bordürde, kare rozetler içinde çeşitli burç ve gezegen sembollerini görürüz⁵². Sol tarafta aşağıdan yukarı doğru yedinci rozette sağa dönük, ağzında dal tutan bir kuş (Resim 38), dokuzuncu rozette sağa dönük, kuyruğu helezonî şekilde kıvrılan bir kuş yer alır. Portalin sağında aşağıdan yukarı doğru sekizinci rozette başı sola dönük, gövdesi cepheden verilmiş bir kartal ve kanatları tepesinde birer rozet işlenmiştir (Resim 39).

4 — *Niğde Sungurbey Camiinde Burç Hayvanı Olarak Kuş (1335) (Resim 40).*

Sungurbey Camiinin doğu portalinde, eyvan şeklindeki girintinin iki yan duvarında takvim hayvanlarını sembolize eden çeşitli figürler arabesk bir ağ meydana getirir⁵³. Başları ile canlandırılan ve arabeskle kaynaşan hayvanlardan sadece balık ve kuşlar bütünüyle işlenmiştir. Sağ yan yüzde dört, sol yan yüzde yedi kuş sayarız. Kuşlar profilden sola veya sağa dönük olarak stilize şekilde canlandırılmıştır.

V. TEK VE ÇİFT BAŞLI KARTALIN, AVCI KUŞLARIN SELÇUK VE GENEL İSLÂM SANATINA İNTİKALI

Genellikle Selçuk figür tasvirlerinde olduğu gibi çift ve tek başlı kartal, avcı kuş, kuş tasvirlerinde kaynakların semboller, stil ve teknik bakımından Avrasya hayvan stiline kadar uzanması dikkatimizi çeker. Benzer figürleri asırdan asıra bölge bölge çoğunlukla İslâm el sanatlarında, daha az olarak da İslâm mimarisinde takip edebilmekteyiz. Bu geleneksel özelliğin arkasında şaman kültürünün kalıntıları ve onun etkisinde kalan çeşitli İslâm tarihleri bulunmaktadır. Ana kaynak olan İskit, Avrasya hayvan stili örneklerinden başlayarak İslâm sanatında Selçuklara kadar bazı önemli örnekleri belirtecek olursak bu geleneksel gidişi daha iyi anlayabiliriz.

⁵¹ Otto-Dorn, K. Tierzyklus s. 143, 144. Abb. 13-15.

⁵² Erdmann, K. Das Anatolische Karavansaray No. 19. Abb. 84, 90.

⁵³ Otto-Dorn, K. Tierzyklus s. 148, Abb. 18-20.

İskitlerde kartal ve kuşlar sadece baş, veya bütün olarak kılıç kabzalarında, silâhlarda, tokalarda ahşap ve maden üzerine çeşitli şekillerde görülür. Kuban'da II. Ulski kurganında bulunan M.Ö. 7-6. asırdan stilize kuş başı şeklindeki tuğ başları buna örnektir⁵⁴. Çoğunluğu şaman dinine bağlı ve Türk olan Orta Asya kavimlerinde kartal ve kuş bu dinin etkisiyle çok önemli bir motif olmuştur. Daha sonra semboller bölümünde açıklanacağı gibi ruh kuşu, şaman kuşu ve totem olarak kartal veya kuş şaman davullarında, elbiselerinde bütün veya başı ile yer almıştır.

M.Ö. 5. asırdan Yedi Kardeş kurganında gümüş kartal başı Selçuk örnekleriyle büyük benzerlik gösterir⁵⁵. Yine İskit Kültür çevresine giren M.Ö. 4-3. asırdan Altay'larda Ursul nehri kenarında II. Bashadar kurganında bulunan üstü yaldızlanmış ahşap kartal stil bakımından gövdesindeki pul motifleri baş, kanat durumu ile Selçuk örneklerine büyük benzerlik gösterir⁵⁶. Tuektin ve I. Pazirik kurganlarından çıkan M.Ö. 5.-3. asırlardan ahşap kuş başları eğri kesim tekniği, kıvrık gagaları, sivri kulaklarıyla Selçuk kartal başlarının tipik öncüleridir⁵⁷. Konya kalesinden başı taraklı horoza benzer çift başlı kartala eş örnekler Moğolistan'daki Pazirik kurganında M.Ö. 5.-3. asırdan keçe üzerine aplike malzemeye tek ve çift gövdeli olarak ele geçmiştir⁵⁸. Gövde ve kanat kısımlarındaki helezonî kıvrılmalar, dolu satırlarla boş satırların tezaadı Diyarbakır kalesi Artukoğlu kartallarında görülen kıvrılmaları ve dolu-boş satır tezaadına çok benzer (bak s. 136, 137). Sibiry'a'da da tarihini bilmediğimiz İskit devrinden, pençeleri altında keçi tutan altın kartalda pullu gövde, ikiye bölünmüş, vücuda paralel uzanan kanatlar, yelpaze dilimli ucunda yuvarlak çukurlar bulunan kuyruk, iri pençeler, başta sivri kulaklar sanki Selçuk kartallarının eşidir (Resim 41)⁵⁹. Katan'da da bulunan M.Ö. I. asırdan tuğ başlarında ve kılıç kabzalarında karşılıklı simetrik veya tek kartallar aynı üslûbu devam ettirir⁶⁰. Gartschinovo kazısında bulunan bronz bir plak üzerinde yandan kartal kabartması Selçukların profilden kartallarını hatırlatır⁶¹.

M.S. 5. asırda Atillâ hâkimiyetindeki Hun devletinde kartal en yüksek Gök Tanrısı kabul ediliyordu. Bu devre ait kadın ve erkek mezarlarında

⁵⁴ Rice, T. T. *The Scythians*. London 1957. Fig. 5

⁵⁵ Rudenko, S. J. *The Mythological Eagle, the gryphon, the winged lion and the wolf in the art of northern Nomads*. *Artibus Asiae*. Vol. XXI, 2. London 1961, s. 101, 102. Fig. 1, d.

⁵⁶ Aynı. Pl. I, 1.

⁵⁷ Aynı. s. 101, 102. Pl. II, 1, 2.

⁵⁸ Rice, T. T. *The Scythians*. London 1957. Fig. 25, s. 112.

⁵⁹ Rice, T. T. Aynı. Fig. 46, s. 245.

⁶⁰ Minns, E. H. *Scythians and Greeks*. Cambridge 1913. Fig. 169, 170, 171.

⁶¹ Nandor, F. *Der Skythische Fund von Gartschinowo*. Budapest 1934. Taf IV. Fig. 1.

çeşitli eşyalar üzerinde Orta Asya Selçuk üslûbunda kartal ve yırtıcı kuş figürleri görülmektedir⁶². Sipovo, Kerc, Karaağaç mezarlarında bulunan altın bileziklerde, kemer dilimlerinde, at koşumlarında, kılıç kabzalarında, alınlıklarda, silâhlarda, elbiselerde, rütbe işaretlerinde hep kartal tasvirlerine rastlanır⁶³.

Avarlarda, Macarlarda M.S. 7.-8. asırlarda kartal, çift başlı kartal tasvirleri yaygındı. Avarlara ait Chibakhaza kazısında bir prenses mezarında saç süsü olarak kullanılan plâkalarda çift kuş motifleri dikkati çeker⁶⁴. Bunlar simetrik karın karına işlenmişlerdir. Selçuklarda görülen bu tarz yerleştirilmiş kuş tasvirlerini stil bakımından da hatırlatırlar. Çingiraklı tuğ başlıklarında görülen kuşlar da Avarlara ait önemli örneklerdir⁶⁵.

Göktürk'lerde de kartalın üstün bir hayvan tutulduğunu biliyoruz. Moğolistan'da Orhon vadisinde 1958 de yapılan kazıda bulunan Gültekin'in mezar anıtında (732) mermer Gültekin heykelinin tacında arma şeklinde yüksek kabartma ile işlenmiş çok stilize kartal görülür⁶⁶. Bu baş bugün Moğolistan'da Ulanbator müzesindedir. M.S. 7.-8. asırda Tuna Bulgarlarında tamamen Orta Asya menşeli çift başlı kartal da görülür⁶⁷.

M.S. 8.-9. asırlarda maniheiz ve budist olan Uygurlarda da biraz daha farklı bir stille kartal ve kuş tasvirlerine rastlarız. Tarım çukurunda Sorçuk'ta Ming Oi mağarası tavan fresklerinde çift başlı kartal ağzında tuttuğu yılanlarla Selçukluların kartal-ejder birleşimini hatırlatır⁶⁸. Turfan ovasında M.S. 8. asırdan Uygurlara ait Hoço mabedinin tavan kısmında alçı üzerine boyama çift başlı kuş Anadolu'da bulunan karın karına yerleştirilmiş kuşlarla benzerlik gösterir⁶⁹.

Erken İslâm sanatında 9. asırdan itibaren İskit üslûbunda çeşitli kuş ve kartal tasvirlerini özellikle el sanatlarında görmekteyiz. 9. asırdan Abbasi-lerin Samarra şehrinde eğri kesim tekniği ile işlenen alçılarda yarım palmet yaprağı ile birleşen çok stilize kuş başına rastlıyoruz⁷⁰. Samarra tekniği ve

⁶² Werner, J. Beiträge zur Archäologie des Attilareiches. München 1956.

⁶³ Aynı eser. B. Tafelteil. Taf. 72, Karte 7, Taf 6 B-8, Taf 29, 9, Taf. 31, 5, 6. Taf. 59, Taf. 29.

⁶⁴ Laszlo, G. Etudes Archéologiques sur l'Histoire de la Societe des Avars. Budapest 1955, Fig. 66.

⁶⁵ Aynı eser. fig. 69.

⁶⁶ Jisl, L. Kültekin anıtında 1958 de yapılan arkeoloji araştırmalarının sonuçları. Belleten 1963. XXVII, 107. s. 408, Resim 11.

⁶⁷ Ögel, B. İslâmiyetten önce Türk Kültür Tarihi. Ankara 1962.

⁶⁸ von Le Coq, A. Bilder Atlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittel Asiens. Berlin 1925. Fig. 236, 237, 239.

⁶⁹ Aynı.

⁷⁰ Otto-Dorn, K. Die Kunst des Islam. . . . s. 84, Fig. 42.

stili ile işlenen çok stilize kuş başları 9.-10. asırda Samanoğullarının Nişapur alçılarında görülür⁷¹. Çok benzer ve yine eğri kesim tekniği ile ahşap üzerine işlenen palmetli kuş başı kompozisyonları 9. asırda Kahire'de Tulunoğlu Türk hanedanında karşımıza çıkar⁷². Bu kuş başları çok stilize helezonî kıvrılmış gaga ile son bulan başlarla, gövdelerde palmet haline gelen dekoratif kıvrıntılarla İskit sanatından gelen gelenekleri devam ettirirler.

Abbasilerin 9. asırdan Samarra'daki Cevsakül sarayı duvar fresklerinde çeşitli stilize kuş tasvirleri kısmen Orta Asya, kısmen de Sasanî etkilerini aksettirirler⁷³. Yine Abbasilerin lüster seramiğinde tamamen dekoratif karaktere sahip, stilize kartal motifi kuvvetle Avrasya hayvan stili etkisindedir. Türkistan'da Samarkand (Afrasyab) ve Doğu İran'da Nişapur seramiği 9.-10. asırlarda Samanoğlu devrinden dekoratif kûfî yazılarla birlikte çok stilize kuşların işlendiği Orta Asya geleneğini devam ettiren geometrikleşmiş, siluet halinde dekoratif bir üslûpla süslenmiştir⁷⁴.

10. asırdan İran'da bulunmuş Buyilere ait bir ipek kumaş üzerindeki çift başlı kartallar devrinin en mükemmel örneklerinden birini sunmaktadır⁷⁵.

11.-12. asır Gazne sanatında da Selçuk üslûbunda kuşlar görülür. Gazne sarayı mermer kabartmalarında çift başlı kartal, Türk tipi muhafız figürlerinin etrafındaki kemer aralıklarında ve başka bir mermer panoda arabesk zemin üzerinde yer alır (Resim 42)⁷⁶. Aynı kabartmalarda profilden işlenmiş çeşitli kuş figürleri görülür. Leşgeri Bazar sarayı fresklerinde de 11. asır başından Türk tipi kaftanlı, tirazlı, sarkan kemer dilimlerine sahip muhafızların arasında çok stilize profilden kuş, muhtemelen şahinler canlandırılmıştır⁷⁷.

Fatımilerde de Selçuk stilinde çok benzer çeşitli kuş figürlerine el sanatlarında rastlıyoruz. 1058 tarihinden Kahire'de batı sarayına ait ahşap

⁷¹ Aynı eser s. 85, Fig. 42.

⁷² Aynı eser s. 85, Fig. 43. ve Künnel, E. *Islamische Kleinkunst*. s. 241, Abb. 199.

⁷³ Herzfeld, E. *Die Malereien von Samarra. Die Ausgrabungen von Samarra*. Bd. III, 1927. s. 33, Abb. 17. Taf. XXII, XXIII, XXIV, XLVII, XLVIII, XLXV, LVII, LXIII, XLV, XLVI, XXXIV.

⁷⁴ Lane, A. *Islamic Pottery*. Pl. 14 - A. Pope, A. U. *A Survey of Persian Art*. Bd. V. Pl. 560, B, 562, B, 563 A, B, 576 A C, 581A. ve Sarre, F. *Die Ausgrabungen von Samarra* II. *Die Keramik von Samarra*, Berlin 1925. Taf. XIII.

⁷⁵ Grube, E. *The World of Islam*. Netherlands, Haarlem. Fig. 18.

⁷⁶ Bombaci, A. *Introduction of the Excavations at Ghazni*. Rome 1959. East and West, New Series Vol. 10. nos. 1-2. s. 5, 13. Fig. 1, 11.

⁷⁷ Otto-Dorn, K. aynı eser s. 97, 99.

panolarda ⁷⁸, fildişi kutularda ⁷⁹, lüster seramik tabakalarda ⁸⁰ çeşitli örneklerini görüyoruz. Fatımî etkisini motif ve stil bakımından devam ettiren (1040) Palermo'daki Capella Palatina'da ahşap üzerine boyama tavan resimlerinde kartal ve kuşlar aynı stili bu bölgeye kadar götürür ⁸¹.

İran Selçuklularında Anadolu'da karşılaştığımız her tip kuşun ve çift başlı kartalların en bol örneklerini el sanatlarında görürüz. Bronz kaplar üzerinde kakma tekniği ile kuş, çift ve tek başlı kartallar saray hayatı ile ilgili muhtelif sahneler içinde yer alır (Resim 43) ⁸². Kumaşlarda ⁸³, seramik sahasında da misaller boldur ⁸⁴.

Eyyübilerde az örnekle de olsa çift kuş veya çift başlı kartala rastlıyoruz ⁸⁵. Artuk'lularda, Zengilerden Sancar Atabeği İmad-ud-din, İlhanlılardan Olcayto ve Ebû, Sa'îd Bahâdır Hânın paralarında yine Selçuk stiline de çift başlı kartal vardır ⁸⁶. Selçuk üslûbunda çift başlı kartallar 14.-15. asırlarda Suriye ve Mısır'da Memlûk sanatında çok başarılı örnekler sunmuştur. Mermer kabarmalarda ve özellikle bronz üzerine kakma maden işçiliğinde tamamen Avrasya üslûbunu sürdüren çift başlı kartallar görülür ⁸⁷. İslâm dünyasında kısa bir kuş bakışı yaptığımız Avrasya hayvan stili kaynaklı kuş, avcı kuş, kartal tasvirlerini Eski Şarkta, Hititlerde, Sasani sanatında, Yunan ve Roma sanatında sık sık görmekteyiz. Bu kuş ve kartalarda stil, kaynaklar, inanışlar, mitoloji bakımından farklılık olduğundan araştırmamızı bu kadar genişletmiyoruz. Hristiyan Batı dünyasında görülen benzer stilde çeşitli kuş ve çift başlı kartalların, kökleri Avrasya hayvan stiline kadar uzanan kaynaklarla ve Avarlar, Macarlar, Bulgarlar ve Bizans yoluyla, özellikle İslâm dünyasıyla temas sonucu intikal ettiğini kabul etmekteyiz. Doğu Anadolu ve Kafkaslar'da Ermeni Gürcü eserlerinde Avrasya hayvan stili ve İslâm sanatı menşeli çok çeşitli figürler arasında kuş ve kartallara da

⁷⁸ Creswell, K. A. C. *Muslim Architecture of Egypt*. I. Oxford 1952. Pl. 38, 39.

⁷⁹ Kühnel, E. *Islamische Kleinkunst*. Berlin 1925. Abb. 159, 162.

⁸⁰ Lane, A. *Early Islamic Pottery*. London 1947. Fig. 23 a, 22, b, 28 a.

⁸¹ Monnered de Villard, U. *Le Pittura Musulmane al Saffito della Capella Palatina*, Palermo - Roma 1950. Fig. 145, 146, 157-162, 166, 246.

⁸² Pope, A. U. Aynı eser, Bd. VI. Pl. 1276, 1298 B, 1320, 1338 c.

⁸³ Aynı eser Bd. V. Pl. 990, 992 A, B. 1000.

⁸⁴ Aynı eser Bd. V. Pl. 597, 601, 602, 605, 606, 607, 609, B, 610, 621, 635 B, 745, 765.

⁸⁵ *Exhibition Islamic Art in Egypt 969-1517*. Ministry of Culture U. A. R. Cairo 1969. Fig. 5, b. Fig. 34.

⁸⁶ M. Mübârek. *Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu*. 3. Mülûk-i Cengiziyye ve İlhanîyye ve Kırım hanları meskûkâtı 1318. 124. ve *Meskûkât-ı Türkmaniye Kataloğu*. s. 13, 15, 124.

⁸⁷ Rice, D. S. *Two Memluk Metal Works*. Bulletin of the School of Oriental and African Studies University of London. Vol. XX. 1957. Pl. XIV, Fig. 5. s. 497.

rastlarız. 10. asrın başından Van gölündeki Achtamar kilisesinde stilize horoz figürleri⁸⁸, karşılıklı kuşlar⁸⁹, Haho (Hahoul) ve Koutais kiliselerinde oğlağa, tavşana hücum eden kartallar buna örnektir⁹⁰. 1215 tarihli Ani St. Grégoir kilisesi dış duvarlarında sağır nişler üzerindeki arabesk zeminli çeşitli hayvanlar arasında kartal ve kuşları Selçuk örneklerinden ayırmak imkânsızdır⁹¹ (Resim 44, 45).

Bizans sanatında İslâm sanatı etkisinde kuşlar 10. asırdan itibaren özellikle seramiklerde yaygın olmaya başlar. Başlıca geniş bir konu olan bu etkiler üzerinde daha önce bir yazımızda etraflıca durmuştuk⁹². Bu tip Bizans eserleri Suriye'den Anadolu'ya Balkanlara, Kırım'a kadar geniş bir bölgeye yayılmıştır. Bizans kuş, kartal ve çift başlı kartal figürleri özellikle Anadolu Selçukluları ile temas sonucu 13. asırdan itibaren Selçuklu üslûbunu gösterirler. 13. asra kadar Bizans seramiklerinde, kumaşlarında fildişi işçiliğinde ve taş kabartmalarında çoğunlukla tek başlı olarak gördüğümüz kartalların 13. asırdan itibaren çift başlı olarak işlenmeleri dikkati çeker. Bu konuda en enteresan ve bol örnekleri kumaş sahasında gösterebiliriz. Bugüne kalan Bizans devri kumaşlarından ve çeşitli Bizans minyatürleri ve ikonlarındaki zengin elbise tasvirlerinden bu desenler hakkında fikir sahibi olmaktayız⁹³. Leningrad Hermitage müzesinde bulunan Chersonese'den getirilmiş 1363 e tarihlenen İsa Pantokrator ikonunda, sağda altta yer alan vakıfçı John'un elbisesi üzerindeki çift başlı kartallar Selçuk etkisinde tipik örneklerden biridir⁹⁴. Kartallar ahşap ikonda yeşil üzerine altın yaldızla boyanmıştır. Kartalların etrafını çeviren rozet şeklindeki arabeskler de İslâm sanatı etkisi gösterirler. Kartalların açık, alt tarafı dilimli kanatları, stilize başları, çene altı sarkıntısı, yelpaze biçimi kuyrukları Anadolu Selçuk çift başlı kartallarında çeşitli paraleller verir. Bizans'ta çift başlı kartal çok zaman İslâm sanatında da olduğu gibi emperyal bir semboldür. Haçlı seferlerinden sonra Selçuk tipi çift başlı kartal Batıda çeşitli bölgelerde görülmeğe devam eder. 13. asırdan itibaren İtalya'da Bizans

⁸⁸ İpşiroğlu, M. Ş. Die Kirche von Achtamar. Mainz 1963. Fig. 15.

⁸⁹ Baltrusaitis, M. Etudes sur L'art Médiéval en Géorgie et en Arménie. Paris 1929. Fig. 71.

⁹⁰ aynı eser Fig. 83, 85, 86. Pl. XXXVIII, 1.

⁹¹ aynı eser Fig. 101.

⁹² Bizans Figürlerinde Anadolu Selçuk Etkisi. Anatolian Seljuk Influence on Byzantine Figural Art. Selçuklu Araştırmaları Dergisi III. Ankara 1971.

⁹³ von Falke, O. Kuntgeschichte der Seidenweberei. Tübingen. Taf 3, Abb. 146, 147. En benzer örnek Victoria and Albert müzesinde bizim 13. asra tarihlediğimiz kumaş üzerinde bulunmaktadır. Bak. Bunt, C. G. E. Byzantine Fabrics. London 1967. Fig. 45.

⁹⁴ Öney, G. Bizans Figürlerinde... s. 96. Ayrıca bak. Banck, A. V. Byzantine Art in Collections of the U. S. S. R. Leningrad - Moscow 1966. Pl. 265.

tesiri ile yapılmış çeşitli ipek, brokar kumaşlarda Selçuk kartal stiline akislerini görürüz⁹⁵.

Kuşun da yer aldığı Türk-Çin hayvan takvimi ile ilgili tasvirler de Çin üzerinden Orta Asya'da çeşitli bölgelerde ve Anadolu'ya gelinceye kadar İslâm sanatında takip edilebilir.

Çinlilerin bu takvimi M.S. 1. asırda tanıdıkları bilinmektedir. Türklerin M.S. 3. asırdan itibaren Hiungnu'lar zamanında bu takvimi kullandıkları ihtimal dahilindedir. Göktürklerin 584 ten itibaren hayvan takvimi kullandıkları katî olarak bilinmektedir. Avarların ve 7.-8. asırlarda Bulgarların da bu takvimi kullandıklarını biliyoruz. 8. asırda Orhon kitabelerinde on iki hayvanlı Türk Çin takvimiyle tarihleme bulunmuştur⁹⁶.

1000 tarihinde Uygurların Turfan fresklerinde Mandala tasvirinde, Buda ve yardımcılarının başlarında takvim sembolleri dikkati çeker⁹⁷. Orta Asya'da Semiretschenk bölgesinde Rus Türkistan'ında bulunan Kotçkar hazinesinden, bugün Leningrad Hermitage müzesinde bulunan iki altın kaplama gümüş tokada takvim hayvanları sadece başlarıyla ve sarmaşıkla birleştirilerek verilmişlerdir (11 asır.)⁹⁸. Niğde Sungurbey camiiindeki kabartmalara çok benzerler. İslâm sanatında bu konuda en erken örneklerle Gaznelilerde rastlıyoruz. 11. asırda Gazne sarayında yaşayan El Birunî Cür-can ve Tabaristan'da yazdığı el-Âsârü'l-bâkiyesinde on iki hayvanlı Türk-Çin takviminden bahseder⁹⁹. 11. asırdan Gazne sarayı mermer kabartmalarında da üst üste sıralanmış takvim hayvanları görülür¹⁰⁰. Hülâgû devrinde Maraga rasathanesi astroloğu Nasîr üd-Dîn Tûsî (1201) Ziy-i İlhanî adlı eserinde bu takvimden bahseder¹⁰¹. "Moğolların Gizli Tarihi" adlı eserde de bu takvimle tarihleme yapılmaktadır¹⁰². Timur devrinde de aynı takvim kullanılmıştır¹⁰³.

İran Selçuklularının on iki hayvanlı Türk-Çin takvimini kullandıklarına dair yazılı kaynak bilmiyoruz. Fakat, özellikle seramik ve madenî kakma eserlerde arabeskler arasında başlarıyla takvim hayvanlarının işlendiği bir çok örnekler tanımaktayız. Çok ilginç örnekler olarak 13. asırdan Ke-

⁹⁵ von Falke, O. aynı eser. Abb. 219, 223, 226, 227, 247, 248, 251.

⁹⁶ Otto-Dorn, K. Darstellungen des Turco-Chinesischen Tierzyklus... s. 131, 132, 138, Ayrıca Barthold, W. Histoire des Turcs d'Asie Centrale. 1945. s. 6.

⁹⁷ Waldschmidt, E. Gandhara Kutscha Turfan, 1925. s. 87.

⁹⁸ Otto-Dorn, K. Darstellungen des Turco-Chinesischen Tierzyklus... s. 136-138.

⁹⁹ Otto-Dorn, K. aynı. s. 138.

¹⁰⁰ Bombaci, A. Aynı. eser. s. 14. Fig. 12.

¹⁰¹ Turan, O. On iki Hayvanlı Türk Takvimi. İstanbul 1941. s. 58.

¹⁰² Otto-Dorn, K. Darstellungen des Turco-Chinesischen... s. 139.

¹⁰³ Osman, T. On iki Hayvanlı... s. 59 ve Otto - Dorn, K. aynı eser. s. 157, 158.

şan'dan bir Lüster çini parçasından, 1210 tarihinde Harzemşahlardan Alâeddin Muhammed'in veziri Mecdül-Mülk Şerefü'd-din el-Muzaffer için yapılmış ve 1281 tarihinden Ahmet ibn-Sungur tarafından yapılan bronz üzerine kakma kalemdanlardan söz edebiliriz¹⁰⁴. Burada da takvim hayvanları başlarıyla ve arabesk motifiyle birleşerek işlenmiştir. Son örnekte hayvan başları kapağın içinde ve dışında yedi gezegen ve oniki burç tasvirinin etrafında yer almaktadır. Gezegen-burç birleşmesine Anadolu Selçuk örneklerinde de dikkati çekmiştik.

Aynı geleneğin Suriye'de Eyyubiler devrinde de devam ettiğine çeşitli eserlerdeki örneklerle şahit oluyoruz.

Örneğin, kitabesinde Sultan Malik Ayyub (1240-49) yazılı bronz üzerine kakma bir kâsede yine arabesklerle birleşen takvim hayvanı başları görülmektedir¹⁰⁵.

On iki hayvanlı Türk-Çin takvimi erken Hristiyan ve Doğu Anadolu, Kafkas bölgesi Ermeni-Gürcü sanatına da girmiştir. Tortum civarında 10.-11. asırdan Ösk ve İşhan kiliselerinde taş kabartma takvim hayvanı tasvirleri buna örnektir¹⁰⁶. Kökü Çin ve Orta Asya olan bu motiflerin aynı kaynaklardan esinlenen bu eserlerde de kullanılması tabiidir.

VI. ANADOLU SELÇUK KUŞ, AVCI KUŞ, KARTAL VE ÇİFT BAŞLI KARTALLARININ SEMBOLİK İZAHİ

Avrasya hayvan stilinde, İslâm dünyasında ve Selçuk sanatında bu kadar yaygın olan kuş ve kartalların mitoloji, inanışlar açısından izahını yaparsak kullanılış nedenlerini daha iyi anlamış oluruz. Bazı hallerde çok girift olan bu sembollerden hangisinin ağır bastığını söylemek güçtür. Aynı eserde kuş veya kartalın muhtelif maksatlarla kullanılması da mümkündür. Stilini Avrasya hayvan üslûbundan alan kuş ve kartallar kanımızca semboller bakımından da aynı kaynaklara dayanır. Bu hayvan stilinin yaratıcısı özellikle şaman dini ile ilgili inanışlar olmuştur. 10. asırdan itibaren İslâmiyeti kabul eden Türkler uzun zaman şamanî inanış ve düşünceleri İslâmiyetle uzlaştırmak suretiyle korumuşlardır¹⁰⁷. Bunu Dede Korkut kitabı da gösterir. Millî destanın bir parçası olan ve İslâmî bir cemiyet kadar şamanî bir cemiyetin yaşayış ve inanışlarını aksettiren Dede Korkut kitabı İslâmiyeti kabul etmiş olan bu göçebelerde vücut bulmuştur¹⁰⁸. Bu hikâyeler

¹⁰⁴ Pope, A. U. aynı Eser. Bd. V. Pl. 702 C. ve Bd. VI. Pl. 1336, Ayrıca bak. Herzfeld, E. A Bronze Pen Case. *Ars Islamica* III. 1936, s. 35-45, Abb. 1-9.

¹⁰⁵ Otto-Dorn, K. Aynı eser. s. 155, Abb. 26.

¹⁰⁶ Baltrusaitis, J. Aynı eser. P. LXXIII.

¹⁰⁷ Turan, O. *Selçuklular ve İslamiyet*. İstanbul 1971. s. 27.

¹⁰⁸ Aynı.

bize Müslüman göçebelerin ne derece İslâmlaştıklarını, yaşayış ve düşünüşlerinin eski karakterini nasıl devam ettirdiğini gösterir. Bu sebeple Türkler tarafından kurulan bazı tarikatlerde de şamanî unsurlara rastlayabiliyoruz. Prof. Osman Turan bu konuda şöyle yazmaktadır:

“Eski ozan ve kamlarla İslâm evliyâları, mutasavvıf dervişleri, mahiyet itibarıyla birbirine yakın şahsiyetlerdi. Esasen Müslüman Türk ata ve babalarının yaydığı İslâmiyet şeriatın dar kaidelerinden uzak, göçebelerin inanış ve mizaçlarına uygun bir uysallık şekli altında nüfuz ediyordu. Keramet sahibi olan ve kayıptan haber veren kamlar ile islâm evliya ve mürşidleri birbirini yerine geçerken veya daha doğrusu birbirleriyle kaynaşırken husule gelen değişiklik pek duyulmuyordu”¹⁰⁹.

Eski Orta Asya ve Türk mitolojisinde, şaman kültüründe kuş ve kartalla ilgili inanışlara göz atarsak Selçuk örneklerini izahımız kolaylaşır.

Yakut Türklerinde en korkunç and kartal adı ile içilir¹¹⁰. Kartal adına yalan yere yemin edenin ocağının söneceğine inanılır. Yakut evinin etrafında kartal görürse ona et ziyafeti vermeği borç bilir. Hazır eti bulunmazsa bir hayvan kesmekten çekinmez¹¹¹. Yakutlardan biri yanlışlıkla kartal öldürürse şaman çağırarak gömdürür¹¹². Bu inanışlar kartalın Türklerde kutsal sayıldığını gösterir. Kartal ve kuşlarla ilgili sembolik inanışları fonksiyonlarına göre gruplandırabiliriz.

a) *Koruyucu unsur, nazarlık, tılsım, kudret ve kuvvet sembolü:*

Kartal Orta Asya Türklerinde koruyucu ruh kabul edilmişti. Pekarski, Yakut Sözlüğünde kartalın Türklerde koruma silâhı, tılsım, muska demek olduğunu söyler¹¹³. Savaşanların koruyucu ruhu sayıldığından silâhlarda çok kullanılır¹¹⁴. Kartallı tuğ, âsâ kudret ve asalet sembolü olarak Orta Asya’da çok yaygındı¹¹⁵. B. Ögel’den öğrendiğimize göre Yakut Türkleri göğün üst katında kapı bekçileri olarak efsanevî bir çift başlı kartal bulunduğu inanmaktaydılar¹¹⁶. Yakut şamanları göğe çıkma törenlerinde, böyle çift başlı bir kuş heykelini bir sırık üzerine koyuyor ve törenlerine

¹⁰⁹ Aynı eser s. 13, 14.

¹¹⁰ İnan, A. Tarihte ve Bugün Şamanizm. Ankara 1954. s. 118.

¹¹¹ Aynı.

¹¹² Aynı eser s. 119.

¹¹³ Pekarski, E. Yakut Sözlüğü. 1910. s. 3794.

¹¹⁴ Eliade, M. Schamanismus und Archaische Ekstasetechnik. Zürich 1957 s. 112.

¹¹⁵ Rice, T. T. The Scythians. Fig. 8. s. 241.

¹¹⁶ Ögel, B. Türk Mitolojisi. II. Cilt. İstanbul 1971. (1000 Temel Eser) s. 147. Ayrıca bak. Ögel. B Türk Mitolojisi I. Ankara 1971 Selçuklu Tarih ve Medeniyetleri Enstitüsü Yayın 1. s. 109, 110.

başlıyorlardı¹¹⁷. Strzygowski kartal aynı zamanda kudret kuvvet sembolüdür, göklerin hâkimidir, kuvvet birleşmesi sebebiyle çift başlı kartal fazlaşmış ikili kuvveti temsil eder, der¹¹⁸. Çift başlı kartalın evlenme veya politik sebeple birleşmeyi de sembolize ettiğini görmekteyiz. Bugün bile modern Pakistan'da çift başlı kartal evlenme sembolü olarak kullanılır¹¹⁹. Moğol ve İran'da kartalın koruyucu ve asalet sembolü olarak kullanıldığını minyatürlerde, seramik ve madeni eserlerde taht sahnelerinin üstünde veya altında yer almaları da gösterir¹²⁰. Şehnamede sık sık adı geçen Zal ile Rüstemin koruyucusu Simurg kuşu da kartala benzer efsanevi bir yaratıktır.

İbni Bibi'ye göre Anadolu Selçuk hükümdarları bir yere hâkim olunca tepesinde kartal bulunan çetirlerini kurarlardı. Burada "Hükümdar çetirinin kartalı sultanların güneşine talih kanadını ve tüylerini gerdi ve kudret gölgesini yaydı" der¹²¹.

Yukarıdaki izahlardan sonra Selçuklarda cami, kale, saray, han gibi yapılarda çok zaman en göze batan yerde bulunan tek veya çift başlı kartalın, kuşun aşağıda sayacağımız diğer semboller dışında nazarlık, tılsım, koruyucu unsur, kudret, kuvvet sembolü olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. Yapıların içi böylelikle kötülüklerden, fena ruhlardan, kötü düşüncelerden korunmak istenmiş olabilir. Kalelerde kartallar hem şehri müdafaa eden koruyucu ruh, hem de şehre düşman, kötülük, hastalık girmesini önleyecek bir nazarlık, tılsımdır. Saraylarda kartal yine koruyucu unsur ve asalet sembolüdür.

b) Arma, totem.

Kartalın Orta Asya Türklerinde totem hayvanı olarak kabul olunduğunu çeşitli kaynaklar yazmaktadır¹²². Birçok kavimlerin insanların hayvanlarla münasebeti sonucu türediğine inanılmaktadır. Bu arada şamanın da kartalın bir kadınla birleşmesinden meydana geldiği kabul edilmektedir¹²³. Eski Türklerde kısır kadınlar çocuk vermesi için kartala başvurup yalvarırlardı. Bundan doğan çocuklara kartaldan türemiş denirdi¹²⁴.

¹¹⁷ Aynı eser s. 147, 160, 161, 162.

¹¹⁸ Strzygowski, J. *Asians Bildende Kunst*. Augsburg 1930 s. 301.

¹¹⁹ Cammann, S. *Ancient Symbols in Modern Afghanistan*. *Ars Orientalis* Vol. 2. 1957. s. 16-18. Fig. 4, 6, 7.

¹²⁰ Pope, A. U. Aynı eser Vol. V. Pl. 850, 864, 883, 884.

¹²¹ Erdmann, K. *Ibn Bibi als Kunsthistorische Quelle*. *Nederlands Historisch-Archäologisches Institut*. Istanbul 1962. s. 7, 8.

¹²² Findeisen, H. Aynı eser s. 19. Strzygowski, J. *Amida* s. 81.

¹²³ Hancar, F. *The Eurasian animal Style and the Altai Complex*. *Artibus Asiae*. Vol. VI. 1/2. Ayrıca Bak. Ögel, B. *Türk Mitolojisi* I. S. 36, 37, 593, 597.

¹²⁴ İnan, A. Aynı eser s. 118.

Yakutların inancına göre "Oga Imuta" denilen kuş şeklinde bir ruh vardır, çocukların başında öterek neslin bereketli olacağını haber verir¹²⁵.

Oğuzhan'ın altı oğlundan her birinin birer kuş ongunu vardı. Günhanın şahin, Ay hanın kartal, Yıldız hanın tavşancıl, Gök hanın Sungur, Deniz Hanın Çakır, Dağ hanın puhu kuşudur¹²⁶. Moğolların, İlhanlıların da yirmidört boy teşkilâtı ve her boyun avcı kuşlardan ongunları vardı¹²⁷. Bir çok Türk büyüklerinin de kuş ile ilgili isimler taşıdıklarını biliyoruz. Togan han, Tuğrul han, Çağrı bey, Sungur bey gibi.

Yukarıdaki açıklamalardan sonra cami kapılarında, saraylarda, hanlarda, kalelerin en dikkati çeken yerlerinde, kartal ve kuş figürlerinin aynı zamanda arma, totem olarak da kullanıldığını kabul edebiliriz. Divriği Ulu Camii portalindeki çift başlı kartalın Alâeddin Keykubat'ın, tek başlı kartalın da Mengüceklerden Ahmet Şah'ın arması olduğu söylenmiştir¹²⁸. 1965 yılı kazısında Beyşehir Kubadâbad büyük sarayında bulunan çift başlı kartallı yıldız çinilerden birinin gövdesi üzerinde görülen "Es Sultanî" yazısı çift başlı kartalın sarayı yaptıran Alâeddin Keykubat'ın arması olarak kullanıldığını açıkça ortaya koyar. Konya kalesinden daha önce tanıtılan taş kabartmada da iki kartal arasında aynı şekilde "Es Sultanî" yazısını görmüştük.

c) Mezar Semboliği:

Mezartaşı ve türbelerde görülen çift ve tek başlı kartal, kuş figürleri de kanaatimizce köklerini Orta Asya inançlarından almaktadır. Bu inançların bazı İslâm tarikatlarına etkileri de kuş, kartal figürlerinin Tokat, Sivas bölgesi mezar taşlarında yer almasına sebep olmuştur¹²⁹.

Yakutlar ölümden sonra ruhların kuş şeklinde göğe yükseldiğine inanırlardı¹³⁰. Sivas ve Tokat mezar taşlarında kuş figürlerinin etrafında çeşitli rozetler görmekteyiz. Kanaatimizce bunlar daha önce bir yazıda etraflica belirttiğimiz gibi, göğe yükselen ruh kuşunun etrafında çeşitli gezegen sembolleridir¹³¹. Bilindiği gibi Orta Asya şaman davullarında da şamana

¹²⁵ Aynı eser s. 35, 119.

¹²⁶ Konyalı, İ. H. Erzurum Tarihi. İstanbul 1960 s. 308-317. Ayrıca, Sümer, F. Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilâtı - Destanları. s. 205. Ögel, B. Türk Mitolojisi I., s. 355-372.

¹²⁷ Konyalı, İ. H. aynı eser s. 315.

¹²⁸ Aslanapa, O. - Diez, E. Türk Sanatı. İstanbul 1955. s. 202.

¹²⁹ Karamağaralı, B. Sivas ve Tokat'taki Figürlü Mezar Taşlarının Mahiyeti Hakkında Bak dip notu 12.

¹³⁰ Harva, U. Die Religiösen Vorstellungen der Altaischen Völker. Helsinki 1938. s. 360. Ayrıca, Turan, O. Aynı eser s. 4.

¹³¹ Öney, G. Kuşlu, Çift Başlı Kartallı, Şahinli, Arslanlı Mezar Taşları. s. 289-291.

gök yüzü seyahatinde refakat eden kuş ve gezegenleri sembolize eden rozetler görülür¹³². Hans Findeisen şamanların kutsal kartalı için “ana kartal tarife göre büyük bir kuştur, kıvrık sivri gagası, kuvvetli pençesi, uzun kuyruğu vardır. Şamana doğuşunda, tekâmülü sırasında ve ölümden önce görülür. Bu şamanın yakında öleceğine delâlet eder.” der¹³³. Şu halde mezar taşlarında ve türbelerde görülen kuş tasvirleri insanı yer yüzüne getirmekte yardımcı olan, aynı zamanda ölüm habercisi kartal olabilir. Ayinlerde şamanın giydiği elbiseler kuşu sembolize eder, şaman bu kuşun yardımını ile gök yüzüne veya yer altına seyahat eder¹³⁴. Türbe ve mezar taşlarında görülen kuşlar ölünün gök yüzü veya yer altı seyahatinde kendisine refakat eden kuşlar da olabilir¹³⁵.

Yine şaman inançlarına göre her insanın kuş şeklinde bir koruyucu ruhu vardır, ölünce bu kuş şeklindeki ruh göğe yükselir; insan ancak ölüm halinde tekrar kuş gibi uçmak kabiliyetini kazanır¹³⁶. Orta Asya Türklerinde gök yüzü sembolü olarak kullanılan kartal şaman âyinlerinde gökyüzünde yol gösterir. Şaman davulunu çalarak içine ruhları toplar, bu arada gök kuşu Merküt’ü de çağırır. Kartalların anası Merküt davulu bütünü ağırlaştırır, fakat esas yardımcı olan bu kuştur¹³⁷. Şu halde mezar taşlarında, türbelerde kuşlar ölünün ruhunun gökyüzünde yolunu bulmasına yardımcı olacak olan kuş olabilir. Orhon kitabelerinde de ölen kimsenin kuş şeklinde uçtuğuna inanıldığından bahsolunur¹³⁸. İran’da Rey şehrinde çift başlı kartallı kumaşların kefen ve cenaze kumaşı olarak kullanıldığı görülmektedir¹³⁹. İslâmiyetin kabulünden sonra da Türklerde aynı inanın devam ettiği “aramızdan uçup gitti” sözünden anlaşılmaktadır¹⁴⁰. Şehit ruhlarının İslâmiyete göre yeşil kuşların himayesinde cennette yaşadıkları, cennet meyvalarından yiyip, pınarlarından içtikleri kabul olunur¹⁴¹.

d) Hayat Ağacı Sembolü:

Yukarıda işaret edildiği gibi birçok Anadolu Selçuk örneklerinde çift veya tek başlı kartal hayat ağacının üzerinde gösterilmektedir. Ağacın al-

¹³² İnan, A. Aynı eser. s. 64, 80, 96.

¹³³ Findeisen, H. Aynı eser. s. 29.

¹³⁴ Aynı eser s. 30.

¹³⁵ Öney, G. Kuşlu..... mezar Taşları s. 290, 291.

¹³⁶ Eliade, M. Schamanismus und Archaische Ektasetechnik. Zürich 1957. s. 447.

¹³⁷ Radloff, W. Aus Sibirien. Bd. II. 1893. Leipzig.

¹³⁸ Barthold, W. Histoire des Turcs d’Asie Centrale. 1945. s. 15.

¹³⁹ Picard, M. – Th, Schmitter. Scenes d’apothéose sur des soiries provenant de Raiy. Artibus Asiae, Vol. 14. 1951. s. 306-341.

¹⁴⁰ Turan, O. Aynı eser. s. 4.

¹⁴¹ Diez, E. Glaube und Welt des Islam. Stuttgart 1941. s. 53.

tında da arslan veya ejder çifti yer almaktadır. Bazı örneklerde de hayat ağacı yerini kanaatimizce sadece arabesk bir zemin almaktadır. Bu konuyu daha önce bir yazımızda etraflıca incelediğimizden, sembolik durumu üzerinde kısaca duralım.

Orta Asya şaman kaynaklarından öğrendiğimize göre hayat ağacı dünyanın merkezi olarak kabul edilir ve aynı zamanda şamana yer altı veya gökyüzü seyahatinde merdiven vazifesi görür¹⁴². Yakut Türkleri, göğün direği sayılan sırkılar üzerine ağaçtan yapılmış çift başlı kartallar koyarlardı. Bu sırkıların üzerine, merdiven gibi enlilemesine ağaçlar da çakarlardı. Bu ağaçların sayısı göğün katlarını sembolize etmek üzere 7 veya 9 du¹⁴³.

Şu halde Selçuk örneklerinde olduğu gibi hayat ağacı ile birlikte görülen kuş, kartal tasvirleri Orta Asya inançlarına göre şamana eşlik eden kuşlar veya şamanın kendisi olabilir. Şamana hayat ağacı yoluyla göğün üstüne ulaşmakta yardımcı olurlar. Bu sebeple Altay ve Minussink şamanları kuşlaşmayı sembolize etmek üzere elbiselerinde kanat ve kuş tüyü bulundururlar¹⁴⁴. Şaman ağacı da bizim örneklerimizde olduğu gibi insanlar, arslanlar, ejderler (yılanlar) ve başka tılsımlı hayvanlar tarafından korunur¹⁴⁵. Örneklerimizde dallar arasında yer alan nar meyvaları cennet sembolüdür. Narla İslâmî inancın da işe karıştığını görüyoruz. Dallar içinde gizli küçük kuşlar ise İslâmî inanca göre cennet kuşları veya şamanizme göre doğmamış şaman ruhlarıdır. Orta Asya inançlarına göre şaman doğmadan kuş şeklinde hayat ağacının dallarında bulunur¹⁴⁶.

Ağacın etrafındaki rozetler büyük ihtimalle gökyüzü yolculuğu sonunda varılan gezegenleri sembolize eder. Orta Asya şaman literatüründen öğrendiğimize göre yıldız kültü hayat ağacı ile ilgili inançlara bağlantılı olarak da Türklerde büyük rol oynamaktaydı. Türk mitolojisine göre kâinat hayat ağacı, yer, gök ve gezegenlerle temsil edilir¹⁴⁷. Hayat ağacı gökle yeri birbirine bağlar¹⁴⁸. Şaman hayat ağacı resmi ihtiva eden davulun ve yardımcı ruhların yardımı ile âyin sırasında hayat ağacına, oradan da göğe yükseilir¹⁴⁹.

¹⁴² Öney, G. Hayat Ağacı s. 34.

¹⁴³ Ögel, B. Türk Mitolojisi (1000 temel eser) ve s. 161. Ögel, B. Türk Mitolojisi I. s. 109-114, 590-599.

¹⁴⁴ Eliade, M. Aynı eser. s. 158-160.

¹⁴⁵ Eliade, M. Aynı eser s. 170, 171, 262.

¹⁴⁶ Öney, G. Hayat Ağacı . . . s. 35. Ayrıca. Eliade, M. Aynı eser. s. 158.

¹⁴⁷ Eliade, M. Aynı eser s. 160.

¹⁴⁸ Eliade, M. s. 259. Öney, G. Hayat Ağacı . . . s. 36.

¹⁴⁹ Eliade, M. Aynı eser s. 168, 169. Findeisen, H. Aynı eser. s. 151.

Selçuk mimarisinde hayat ağacı büyük ihtimalle tasvir edildiği medrese, cami, saray gibi yapılara önemli bir merkez olduklarını belirtici değer kazandırır. Türbe, mezar taşı gibi eserlerdeki hayat ağacı ve kartallar, kuşlar ise yukarıda işaret ettiğimiz mezar sembolü ile ilgilidir. Hayat ağacı bu durumda ruhun yani kuşun, kartalın göğe yükselmesine vasıta olur.

e) *Aydınlık-Güneş Sembolü :*

Ay ve güneş daha önce bir yazımızda etraflıca araştırdığımız gibi Orta Asya Türklerinde mühim sembollerdi. Yakut, Altay, Kazak, Kırgız, Başkurt şamanlarında davulların üzerinde kayın ağacı, güneş, ay resimleri yapıldığı görülür¹⁵⁰. Yakutlarda kartalın şamanın ve ışığın ilk yaratıcısı olduğuna inanılırdı¹⁵¹. Ay, güneş, yıldız rozetleri şaman cübbelerinde de görülür¹⁵². Sivas, Tokat mezar taşlarındaki kuş, rozet kompozisyonları da kanaatimizce aynı kaynaklara dayanır. Rozetler çeşitli gezegenleri sembolize eder¹⁵³.

Eski Türklerde şamanların evlerinde, kapının tam karşısında davul asılır, davulun üstünde ağaçtan oyulmuş çeşitli kuşların heykelleri, bunların yanında da güneş ve hilâl ihtiva eden bir bayrak bulunurdu¹⁵⁴. Bu kaynaklar Selçuklarda kuş, kartal rozet ilişkisini açıklar. Diyarbakır kalesinde olduğu gibi çift başlı kartalın veya kuşların çok zaman arslanla birlikte tasvir edilmesi de tezimizi doğrular. Bilindiği gibi arslan aydınlık, güneş sembolüdür. İki tasvir bir arada birbirini kuvvetlendirmektedir.

Kartalın aydınlık güneş sembolü olduğunu gösteren en güzel örneklerden birini Artukoğullarına ait bronz bir ayna arkasındaki kabartmalardan görebiliriz¹⁵⁵. Daire şeklindeki aynada çepeçevre rozetler içinde on iki burç tasviri verilmiş, ortada da açık kanatları ile güneş sembolü olarak kartal canlandırılmıştır (Resim 46).

Astral mitolojik hayvan mücadele sahnelerinde de daha önce tanıttığımız şekilde kartal daima tavşana veya keçi, geyik gibi boynuzlu bir hayvana galip gelir durumda canlandırılmıştır. Bilindiği gibi mücadele sahnelerinde iki ayrı prensibin (aydınlık-karanlık, iyilik-kötülük, düşman-totem gibi) savaşı verilmektedir. Kartal ve arslan gibi aydınlığı sembolize eden

¹⁵⁰ İnan, A. Aynı eser s. 96.

¹⁵¹ Eliade, M. Aynı eser s. 80.

¹⁵² İnan, A. Aynı eser. s. 92.

¹⁵³ Öney, G. Kuşlu Mezar Taşları s. 289-290. Öney, G. Sun and Moon Rosettes in the Shape of Human Heads in Anatolian Seljuk Architecture. *Anatolica* III. İstanbul 1969-790. s. 202.

¹⁵⁴ İnan, A. Aynı s. 80

¹⁵⁵ Kühnel, E. *Islamische Kleinkunst*. Braunschweig 1963. s. 170. Fig. 131.

hayvanlar bu sahnelerde daima karanlığı, yer altını sembolize eden tavşan veya boynuzlu hayvanlara galip durumda görülürler¹⁵⁶.

f) Talih Sembolü :

Bütün bu sayılanlar dışında İran folklorunda ve çeşitli masallarda Huma kuşunun gölgesi uçarken kimin üzerine düşerse hükümdar olacağına inanılır¹⁵⁷. Halen "başına devlet kuşu veya talih kuşu kondu" sözü çok yaygın bir deyimdir. Türklerde ve Afganistan'daki Uzbeklerde yeni hükümdar seçiminde kalabalık insan topluluğunda kuş kimin başına konarsa hükümdar o olur denir¹⁵⁸. Bizdeki devlet kuşu tabiri de buradan gelebilir. Kartal ve kuş bu inanca dayanarak Selçuk eserlerinde aynı zamanda talih sembolü olarak da kullanılmış olabilir.

g) Havayı Tayin Eden Unsur :

Yakutlarda kartal havayı tayin eden unsur, koruyucu kuştur¹⁵⁹. Yine Yakutlardaki inanişaya göre ilkbahar ve sonbahar mevsimleri kartalın temsil ettiği ruhun iradesine bağlıdır. Kartal bir defa kanatlarını sallarsa buzlar erimeğe başlar, ikinci defa sallarsa ilk bahar gelir¹⁶⁰. Buna göre hanlardaki kuşların kışa hükmeden, yolculara iyi hava sağlayan semboller olarak canlandırılmış olabilecekleri de akla gelir. O devirlerde yolculuk şartlarının havaya ne kadar bağlı olduğu düşünülürse böyle bir ihtimal üzerinde durulabilir.

h) Bilginlik Sembolü :

Çift başlı kartal aynı zamanda ariflik, bilginlik sembolüdür¹⁶¹. Selçuklu medreselerinde kartallar öğrenim merkezinin kazandırdığı arifliği sembolize etmek üzere de yer alabilir.

¹⁵⁶ Öney, G. Anadolu Selçuk Mimarisinde Arslan Figürü. s. 37-41. Öney, G. Anadolu Selçuk Mimarisinde Boğa Kabartmaları. s. 91, 92, 96.

¹⁵⁷ Huart, C. Huma. The Enzyklopedia of Islam. Vol. 2. London and Leyden. s. 334.

¹⁵⁸ Jarring, G. Uzbek Text from Afghan Turkestan. Lund Universitäts Arsskrift. Vol. 34, No. 2. s. 24, 25.

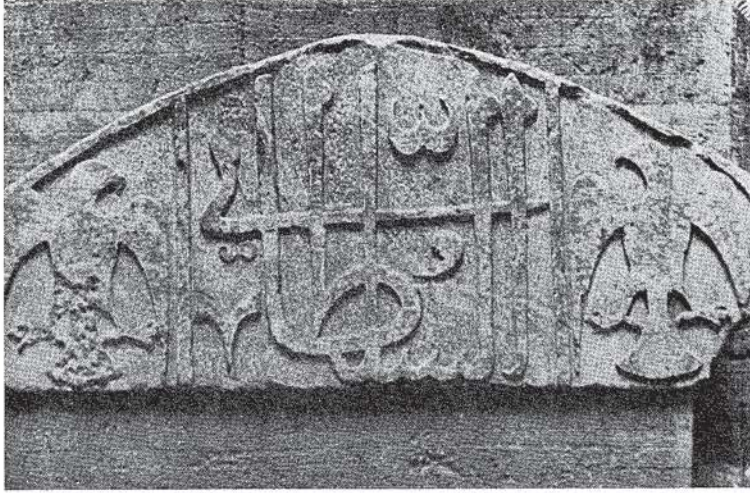
¹⁵⁹ İnan, A. Aynı eser. 46. s.,

¹⁶⁰ Aynı.

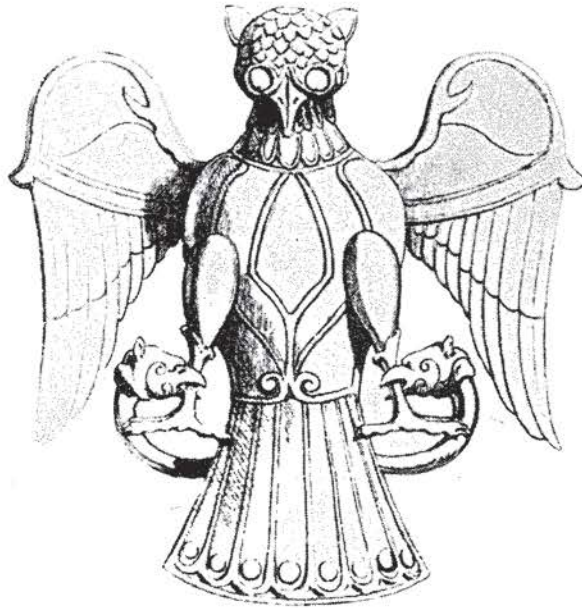
¹⁶¹ Aynı.

VII. SONUÇ

Örneklerin gösterdiği gibi Selçuklarda kartal, çift başlı kartal, cinsini tayin edemediğimiz kuş tasvirleri çok boldur. Stilize verilişleri, bazen eğri kesim tekniğinin kullanılışı ile Avrasya hayvan stiline özelliklerini gösterirler. Arslan çifti, boğa veya ejder çifti ile birlikte görülmeleri bazen de sadece ejder başları ile kaynaşmaları dikkati çeker. Stil bakımından olduğu gibi kullanılış sembollerinin de Orta Asya'dan kaynak bulması Selçukluların geleneklerine bağlılıklarını bir daha gösterir. Kuşların Türk-Çin hayvan takvimi ile ilgili kullanılışları da genel İslâm ve Anadolu Selçuk sanatının Orta Asya kaynaklarından ne derece esinlendiğini ortaya koyar. Kuş ve kartal örneklerinin Moğol akınından sonra çoğalması da gelen taze Orta Asya geleneklerinin sonucudur. Moğolların Anadolu'ya geldiklerinde çoğunlukla şamanizme bağlı olmaları da bunda etken olmuştur.

Res. 1 — Konya kalesinden *İki Kartal* (1221)
(Konya İnce Minareli Müzesi)

Res. 2 — Konya kalesinden *Kartal* (1221)
(Léon Laborde)

G. Öney

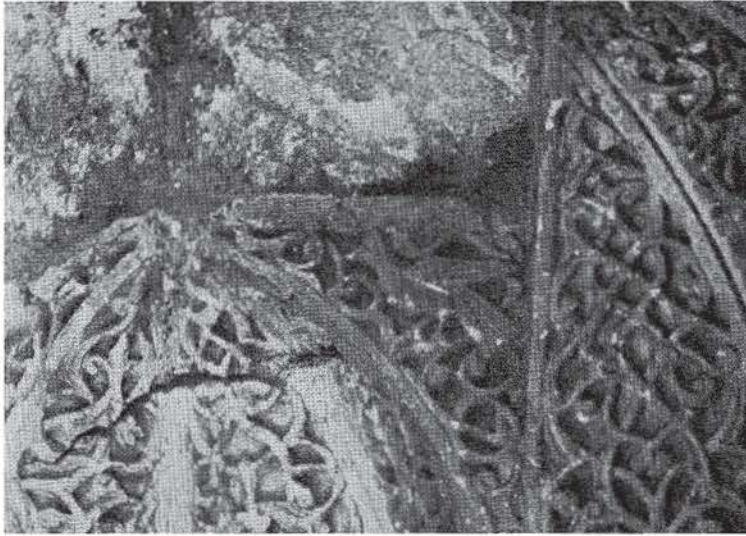
Res. 3 — Denizli Akhan portalinde *Kuş* (1253)

Res. 4 — Diyarbakır taşında *Kartal ve Kanatlı Arslanlar* (XII. yüzyıl)
(İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi)

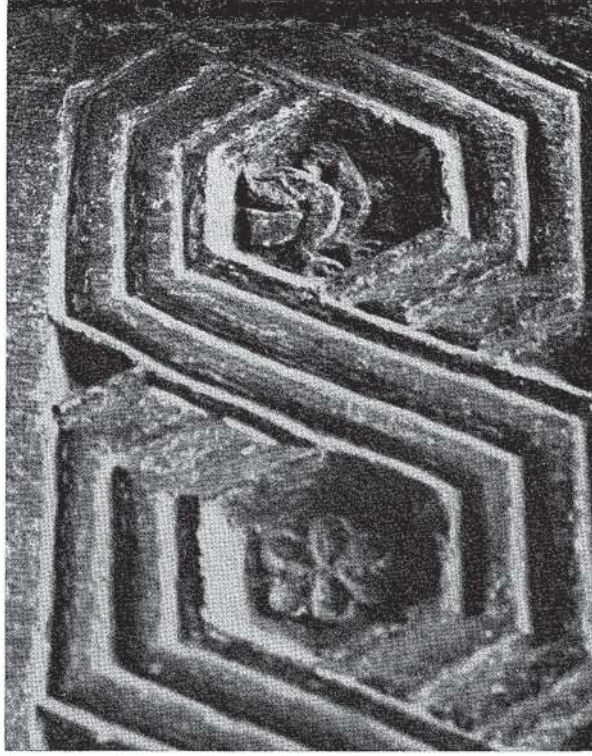

Res. 5 — Karatay han portalinde *Kuş* (1240)

Res. 6 — Tercan Mamahatun Türbesi portalinde *Kuş*
(XIII. yüzyıl başı)

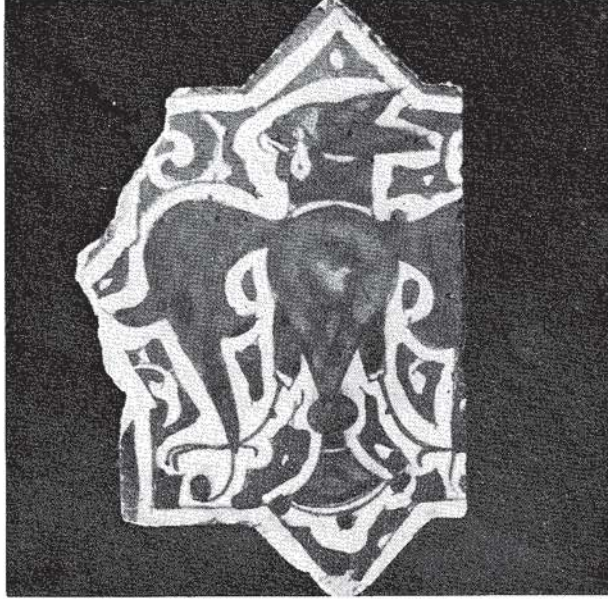
G. Öney

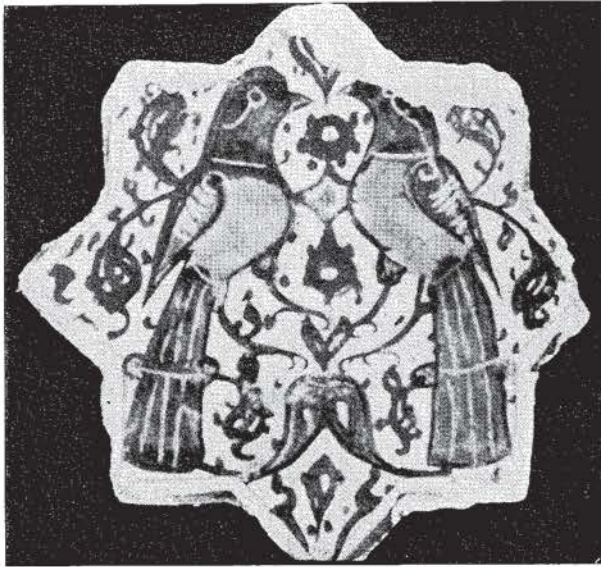
Res. 7 — Niğde Sungurbey Camisi portalinde *Kuş* (1335)

Res. 8 — Tokat, mezar taşında *Kuş* (XIV yüzyıl)
(Tokat Gökmedrese Müzesi)

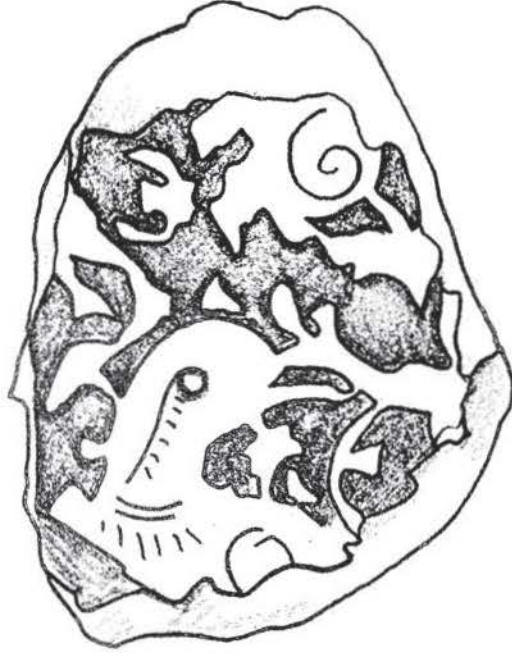

Res. 9 — Beyşehir Kubadabad Sarayı çinisinde *Kartal* (1236)
(Konya Karatay Müzesi)

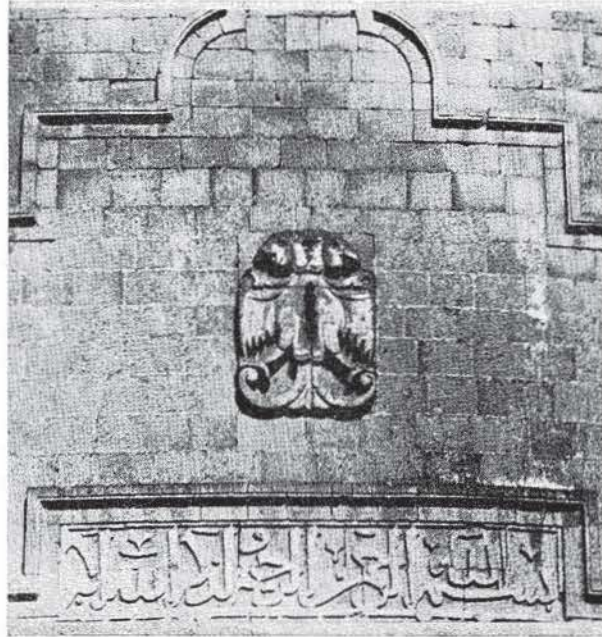

Res. 10 — Beyşehir Kubadabad Sarayı çinisinde
Çift Kuş ve Hayat Ağacı (1236)
(Konya Karatay Müzesi)

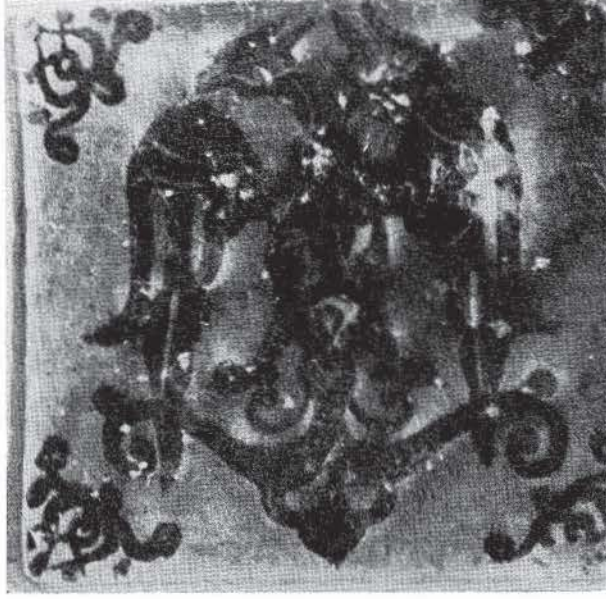
G. Öney

Res. 11 — Konya Alaeddin Sarayından lüster çinide *Kuş*
(XIII. yüzyıl ilk yarısı)
(Konya Karatay Müzesi)

Res. 12 — Diyarbakır dış kale Yedi Kardeş burcunda
Çift Başlı Kartal (1208-9)

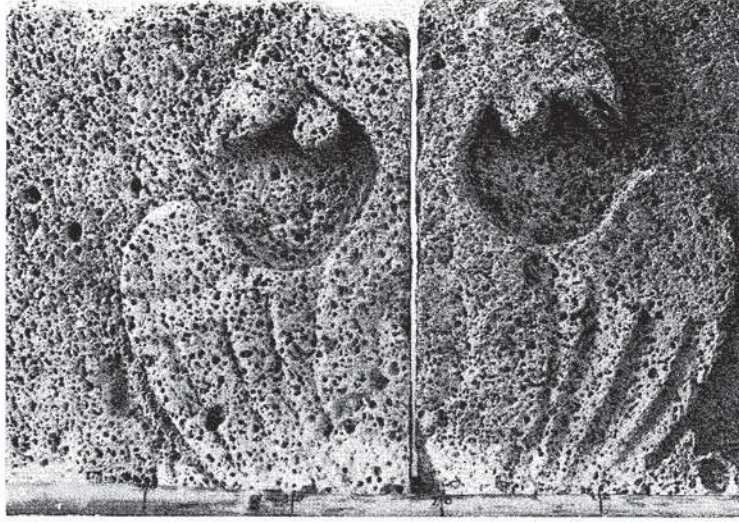

Res. 13 — Diyarbakır Artuklu Sarayı çinisinde
Çift Başlı Kartal (1200 - 1222)

Res. 14 — Artuklu parasında *Çift Başlı Kartal* (1200-1222)

G. Öney

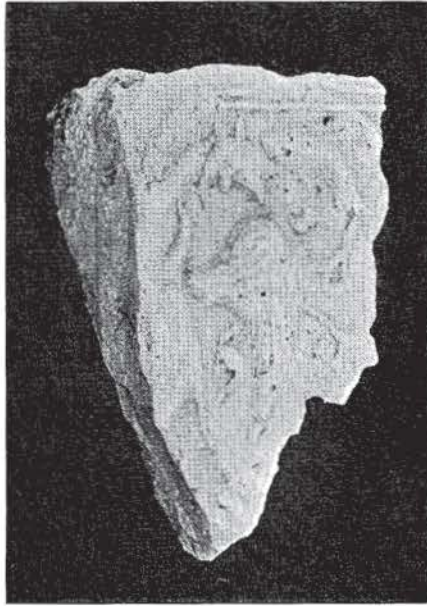
Res. 15 — Cizre'den, taştta *Çift Başlı Kartal* (XII. yüzyıl)
(Diyarbakır Müzesi)

Res. 16 — Konya kalesinden, *Çift Başlı Kartal* (1221)
(Konya İnce Minareli Müzesi)

Res. 17 — Konya kalesinden, *Çift Başlı Kartal* (1221)
(Konya İnce Minareli Müzesi)

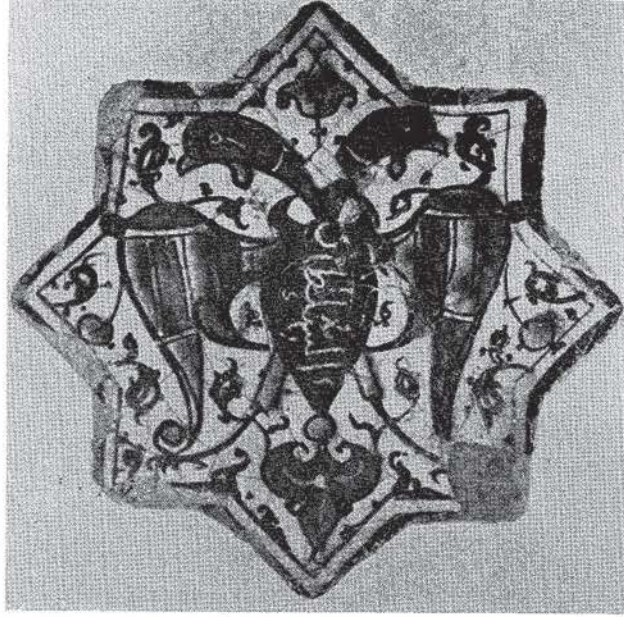
Res. 18 — Konya Felekabad Sarayından, *Çift Başlı Kartal* XIII. yüzyıl
(Konya Karatay Müzesi)

Res. 19 — Konya Alaeddin Sarayından, *Çift Başlı Kartal* (1220-1237)
(Konya İnce Minareli Medrese Müzesi)

Res. 20 — Divriği Ulu Camisi doğu portalinde *Çift Başlı Kartal* (1228/29)

Res. 21 — Beyşehir Kubadabad Sarayı çinisinde *Çift Başlı Kartal* (1236)
(Konya Karatay Müzesi)

Res. 22 — Beyşehir Kubadabad Sarayı çinisinde *Çift Başlı Kartal* (1236)
(Konya Karatay Medresesi Müzesi)

Res. 23 — Anadolu Selçuklu kumaşında *Çift Başlı Kartal ve Ejder Başları* (XIII. yüzyıl) (Siegburg Apolinari Schrein)

Res. 24 — Niğde Hüdavent Hatun Türbesinde *Çift Başlı Kartal* (1312)

Res. 25 — Niğde Sungur Bey Camisi kuzey portalinde
Çift Başlı Kartal (1335)

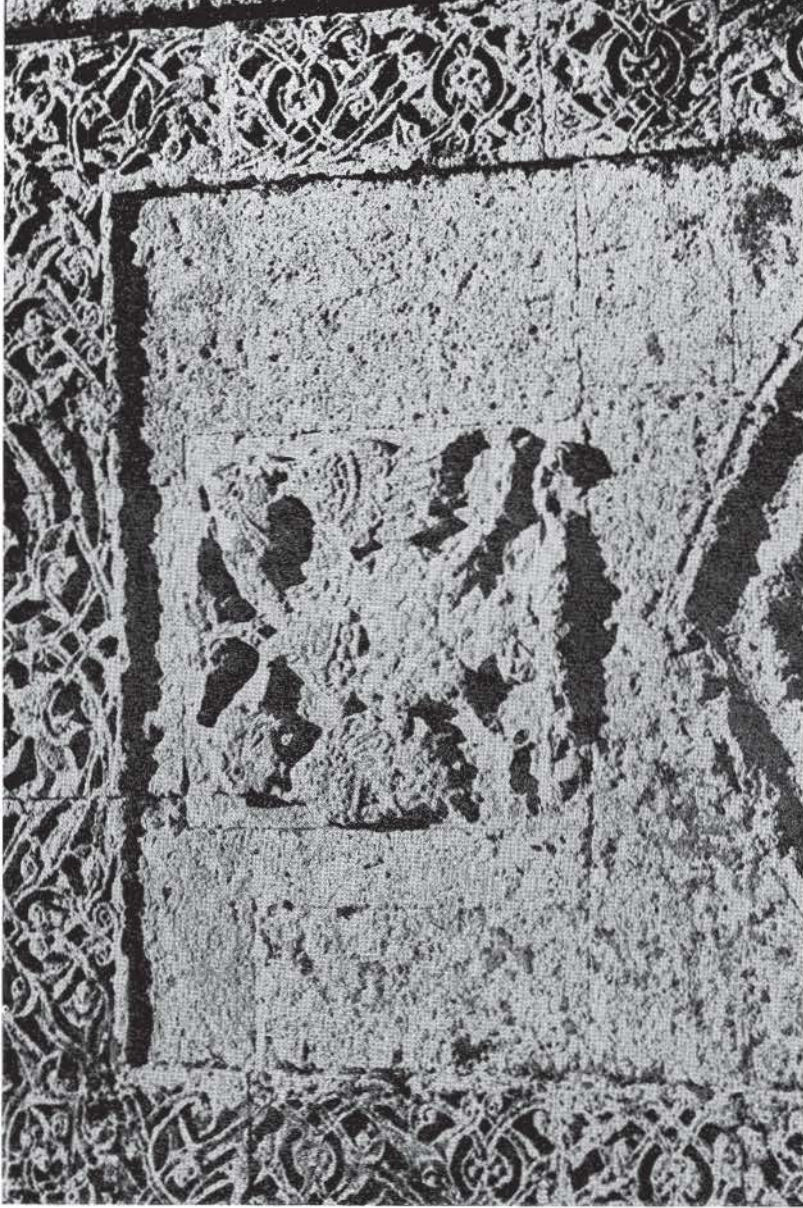
Res. 26 — Sivas, mezar taşında *Çift Başlı Kartal* (1340)
(Sivas Gökmedrese Müzesi)

Res. 27 — Tokat, mezar taşında *Çift Başlı Kartal*
(XV. yüzyıl başı)
(Ankara Etnografya Müzesi)

Res. 28 — Tokat, mezar taşında *Çift Başlı*
Kartal (1421/22)
(Tokat Gökmedrese Müzesi)

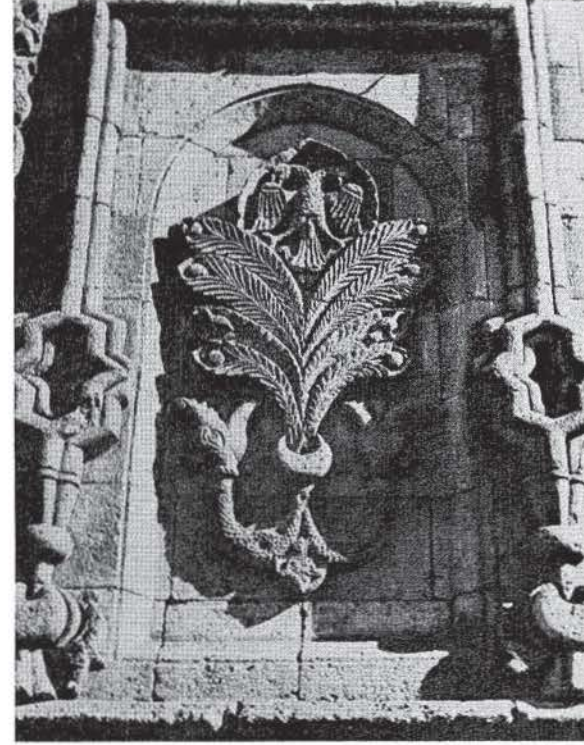
Res. 29 — Patnos Türbesinde Çift Başlı Kariial (XV. yüzyıl)

Res. 30 — Akşehir Kileci Mescidi ahşap pencere kanadında
Çift Başlı Kartal ve Ejder Başları (XIV - XV. yüzyıl)

Res. 31 — Konya Mevlâna Müzesi rahlesinde *Çift Başlı Kartal ve Aslanlar* (XIV. yüzyıl)

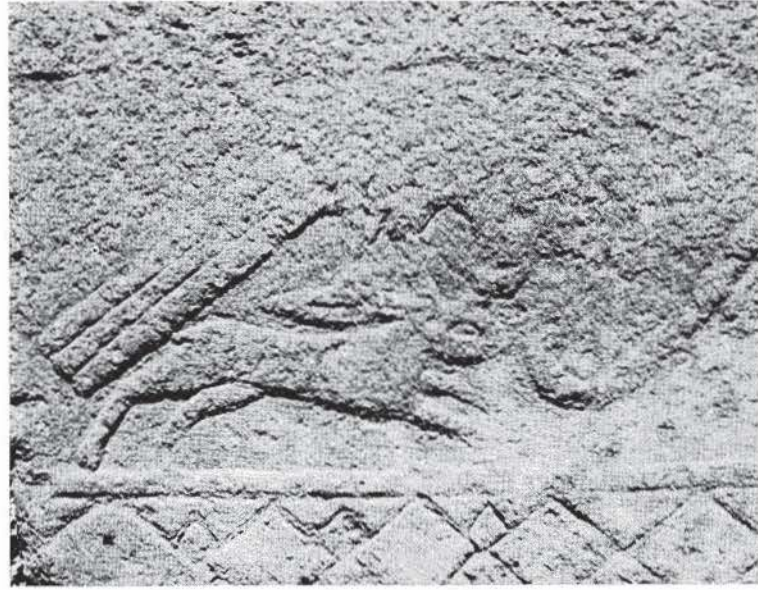

Res. 32 — Erzurum Çifte Minareli Medrese portalinde *Çift Başlı Kartal, Hayat Ağacı ve Ejderler* (XIII. yüzyıl sonu)

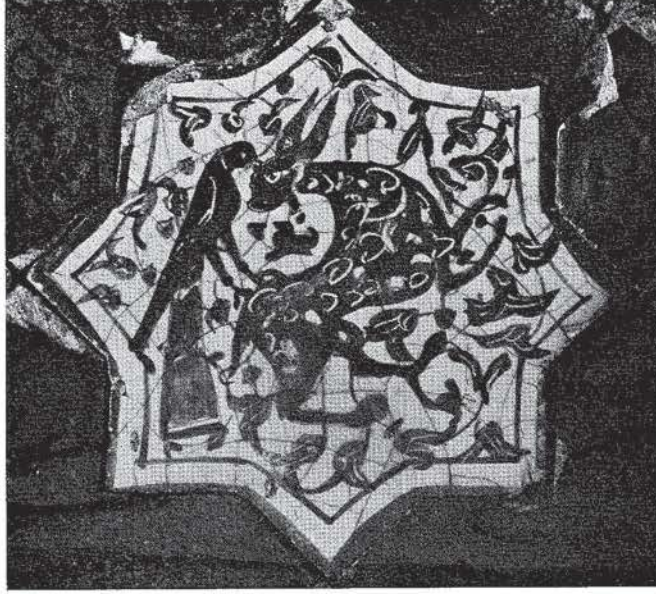
G. Öney

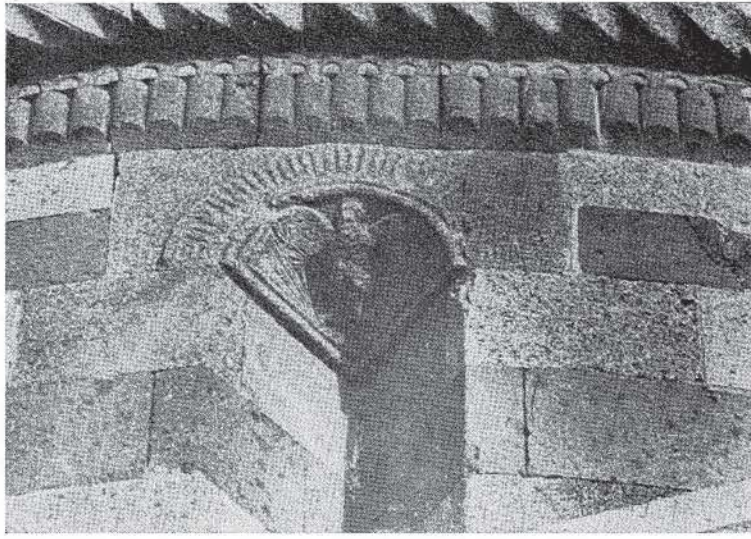
Res. 33 — Sivas Gökmedresede *Kartal ve Hoyal Ağacı* (1271)

Res. 34 — Afyon, mezar taşında *Kartal - Tavşan Mücadelesi*
(XIII. yüzyıl sonu)
(Afyon Müzesi)

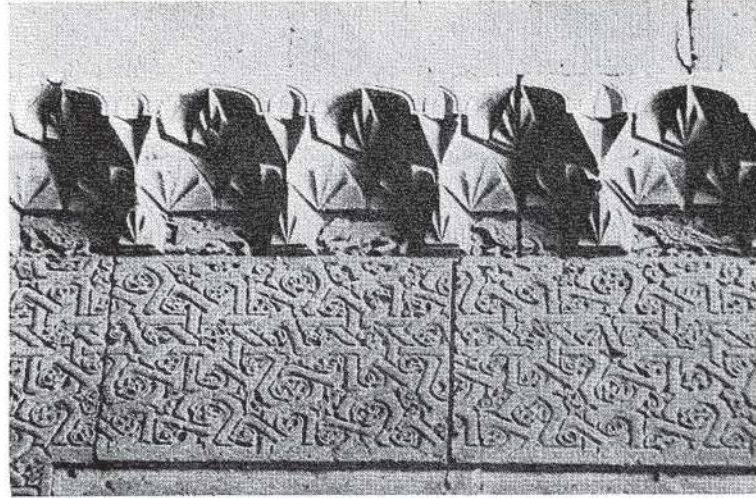

Res. 35 — Beyşehir Kubadabad Sarayı çinisinde
Kartal - Tavşan Mücadelesi (1236)
(Konya Karatay Müzesi)

Res. 36 — Erzurum Emir Saltuk Kumbetinde *Kartal?*
(XII. yüzyıl)

G. Čny

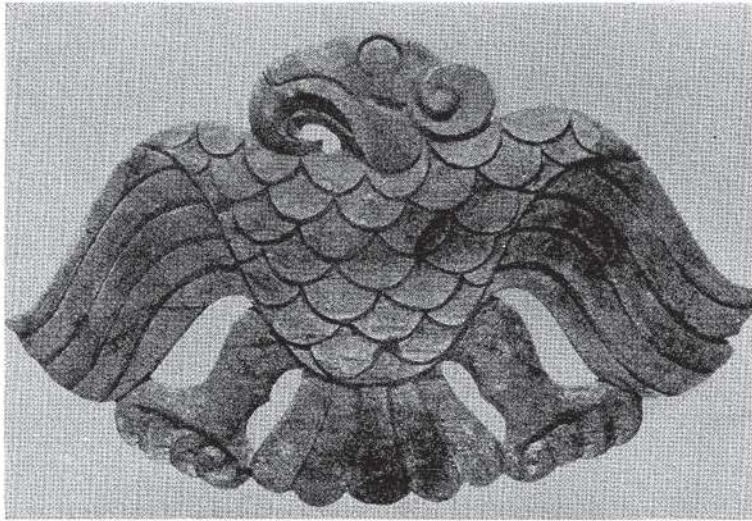
Res. 37 — Karatay handa *Takvim Hayvanları* (1240)

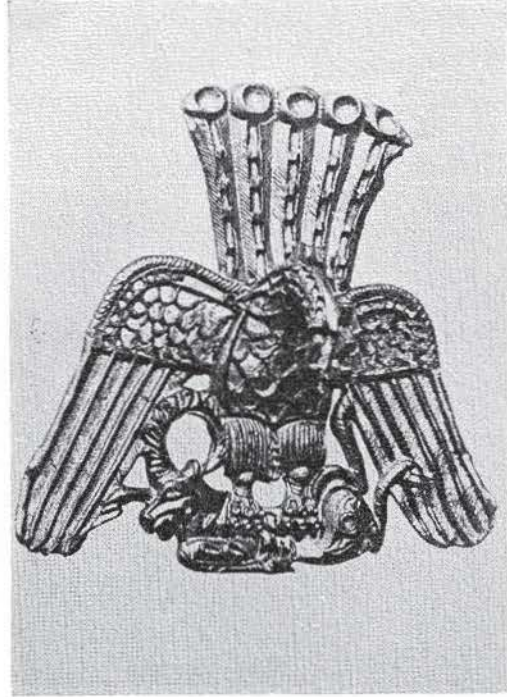
Res. 38 — Denizli Akhan'da
Takvim Hayvanı Kuş
(1253/54)

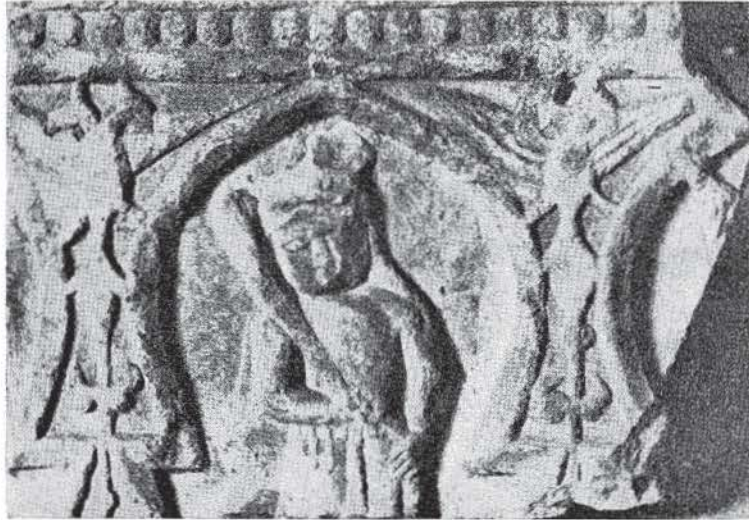
Res. 39 — Denizli Akhan'da
Takvim Hayvanı ve Kartal
(1253/54)

Res. 40 — II. Bashadar Kurganı'ndan, *Ahşap Kartal*
(M. Ö. VI. - IV. yüzyıl)
(Rudenko, S.J.)

Res. 41 — Sibirya'dan, (altın) İskit *Kartal - Boy-
nuzlu Hayvan Mücadelesi* (Rice, T. T.)

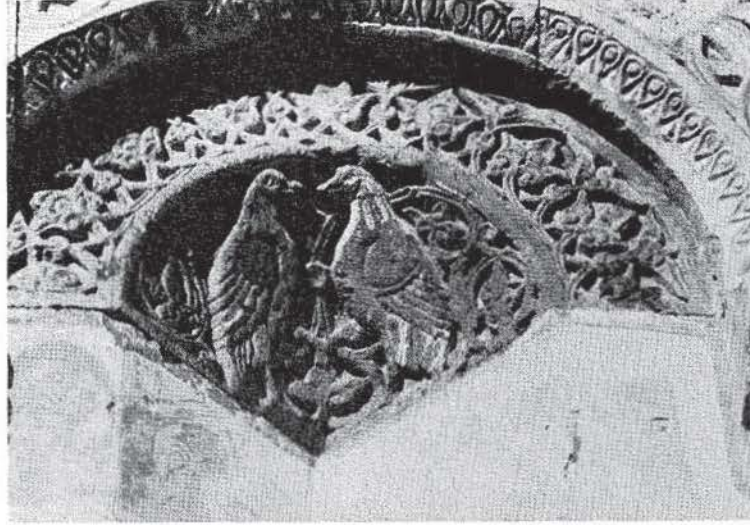
Res. 42 — Gazne Sarayı mermer kabartmasında *Muhafız ve
Çift Kaşlı Kartallar* (XII. yüzyıl)
(Bombaci, A.)

Res. 43 — İran Selçuklularına ait metal kakma kutuda *Kanat Uçları Ejder Başlı Çift Başlı Kartal* (XIII. yüzyıl)
(Poope, A. U.)

Res. 44 — Ani St. Grégoire Kilisesinde *Kartal ve Rozet* (1215)

Res. 45 — Ani St. Grégoire Kilisesinde *Çift Kuş* (1215)

Res. 46 — Artuklu aynasında 12 burç, 7 gezegen ve ortada güneş sembolü olarak *Kartal Tasviri* (XII. yüzyıl)
(Kühnel. E.)